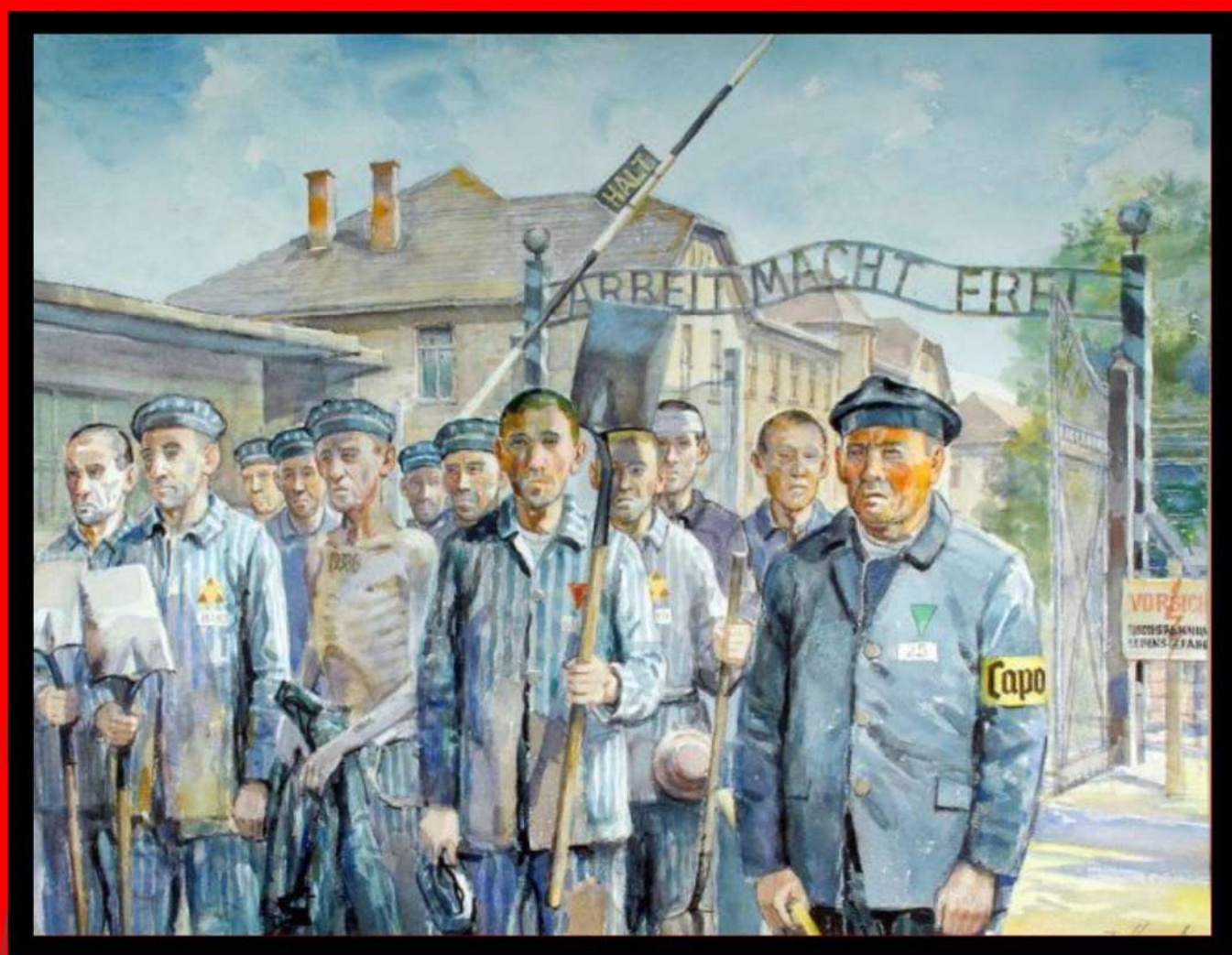

М. Гутор О. Декуп Г. Линник І. Мизак

СПОГАДИ В'ЯЗНІВ НАЦИСТСЬКИХ КОНЦТАБОРІВ

(із фондів НІМЗ «Бабин Яр»)

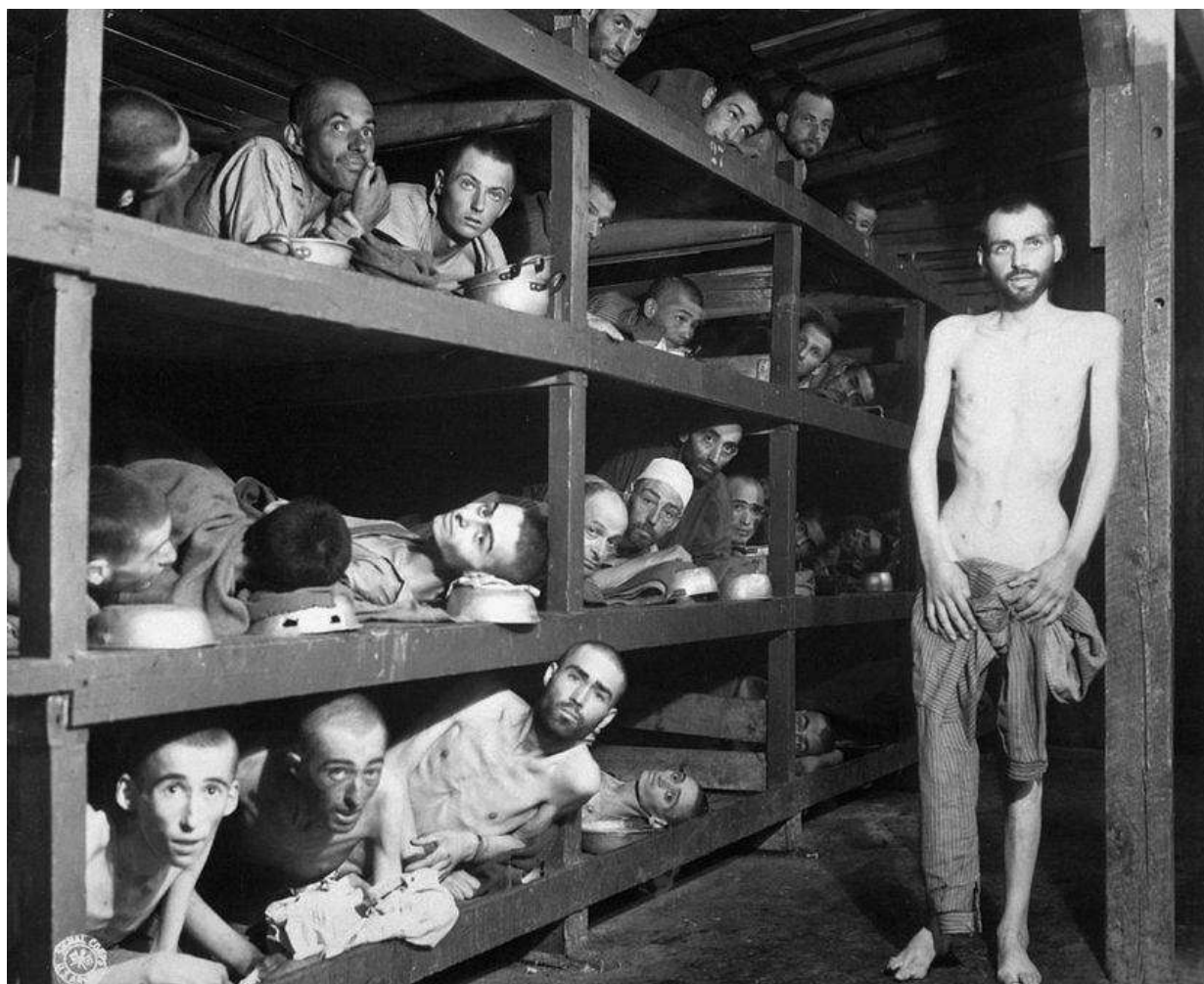

Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр»
Київ-2023

ПЕРЕДМОВА

У 1937 року у восьми кілометрів від міста Веймара – культурного та духовної центру Німеччини, з яким пов'язані імена Гете, Шиллера, Баха, Ліста – нацисти побудували концтабір Бухенвальд. Першими жертвами цієї "фабрики смерті" стали німецькі комуністи і соціал-демократи. Загалом у концтаборі містилися представники 32 національностей з 18 країн. З літа 1940 року тут запрацював крематорій. У таборі було 52 основних бараки. Кількість охоронців досягала 6000 осіб. У вересні 1941 року неподалік табору були розстріляні перші радянські військовополонені.

Щодня тут гинули тисячі людей: їх вбивали камінням, різками, топили в гною, кастрували, нівечили, морили голодом. Згідно з оцінками, близько 50 000 людей загинули в Бухенвальді – переважно євреї та політичні в'язні, але також радянські (українські включно) військовополонені, цигани.

В'язні Бухенвальду після звільнення у квітні 1945-го¹

Над ув'язненими із Радянського Союзу нацисти знущалися із особливим задоволенням. Для них був призначений спеціальний загін, так званий «малий лагерь», який складався із 12 бараків. Для в'язнів були розміщені нари в 3-4 поверхи і утримували 750 полонених, 100 чоловік гинуло щодня. Ув'язнені

¹ Фото: U.S. Defence Visual Information Center

виносили тіла загиблих на ранішню перекличку лише задля того, щоб отримати нікчемну порцію їхньої їжі, яка складалася із невеличкого окрайця черствого хліба.

Серед ув'язнених Бухенвальда були люди, які попри недоїдання, тяжку працю і звіряче поводження з боку есесівців знайшли у собі сили для організації підпілля і підняття збройного повстання.

В березні 1945 року німецьке командування й основна частина охорони втекли з табору перед загрозою бути схоплені американськими військами. Тоді, безпосередньо перед прибуттям американців, на території Бухенвальду (найбільшого концентраційного табору) спалахує збройне повстання, організоване силами самих ув'язнених. Коли в концтабір Бухенвальд увійшли американські війська, повсталі вже перебрали на себе контроль над табором смерті, над табором було піднято червоний прапор. 11 квітня – день входження американців на територію Бухенвальду – і був прийнятий як дата, коли відзначається «Міжнародний день визволення в'язнів нацистських концтаборів».

В'язні концтабору Маутхаузен²

Під час Другої світової війни на території гітлерівської Німеччини та окупованих нею країн існувало понад 14 тисяч концтаборів, тюрем, гетто. За роки Другої світової війни через табори смерті пройшли 18 мільйонів чоловік, із них 5 мільйонів громадян Радянського Союзу. 12 мільйонів не діждалися визволення, серед них – близько двох мільйонів дітей.

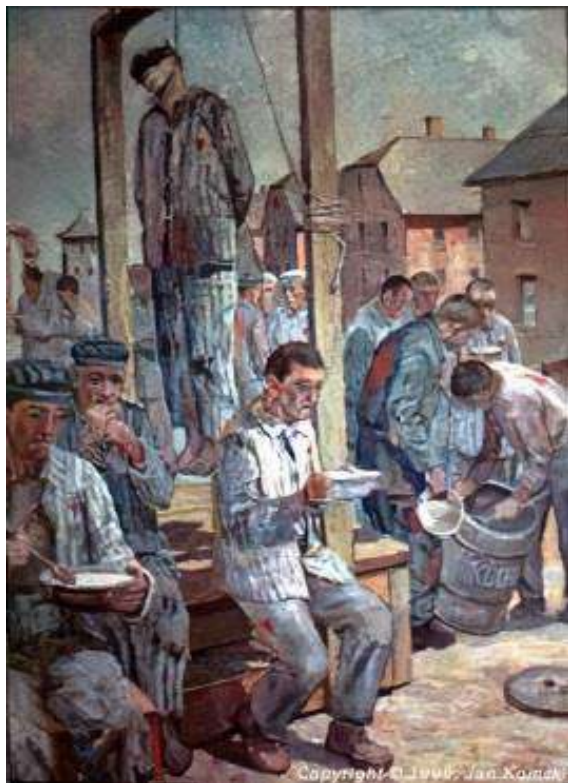
В Києві в роки війни діяло чотири концтабори: Сирецький; Дарницький; концтабір на вулиці Керосинній (сучасна вул. Шолуденка, територія стадіону „Старт”), у якому нацисти утримували близько 8000 радянських військовополонених та понад 3000 військових та цивільних осіб єврейської

² URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2018/11/29/153335/>

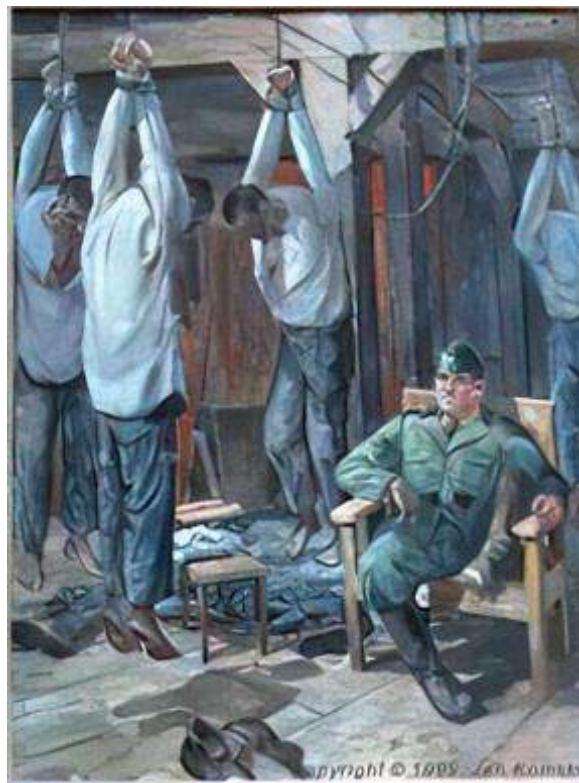

національності; розташований на вул. Інститутській, 5 – будівельний табір для євреїв – чоловіків.

Нижче подаються спогади колишніх в'язнів нацистських концтаборів, які зберігаються у фондах Національного історико-меморіального заповідника „Бабин Яр”. Публікуються вперше.

Повішення та їжа
Ян Комський³

Адміністративне покарання
Ян Комський

---

³ Ян Комський – автор безлічі мистецьких робіт, пов'язаних із концтабором Освенцім, у тому числі картини «Невдала втеча» (Nieudana uciezka). Навесні 1940 року Ян Комський спробував пробратися до Франції і вступити в польську армію Сікорського. Його було заарештовано угорською жандармерією на угорсько-чехословацькому кордоні, депортовано до Польщі та передано німцям. Утримувався послідовно у в'язницях у Новому Сончі та Тарнуві, звідки 14 червня 1940 року потрапив з першим транспортом в'язнів до концтабору Освенцим. Протягом останніх кількох років війни його переводили до Бухенвальда, потім у Гросс-Розен, Флоссенбург і, нарешті, в Дахау, звідки його було звільнено 29 квітня 1945 року американськими військами. Кожен ув'язнений мав отримувати добову норму: 350 грамів хліба, півлітра ерзац-кави на сніданок і один літр ріпи та картопляного супу на обід. Також чотири рази на тиждень кожен ув'язнений мав отримувати суп із 20 грамами м'яса. Суп рідко потрапляв до в'язнів. Вміст їжі коливався від 1300 калорій для в'язнів, які виконували легку роботу, до 1700 калорій для в'язнів, які виконували важку роботу. Капо подбав про те, щоб густіший і поживніший вміст із дна бочки з їжею давався його улюбленим в'язням. Іншим доводилося харчуватися водянистою речовиною згори. В'язні часто хворіли на дизентерію та набряки кінцівок від хвороби, відомої як голодна хвороба. Есесівці та капо ставилися до них, як до здорових, тому щоранку вони мусили йти на роботу. Есесівці підраховували, що в'язень міг проіснувати на денному раціоні близько трьох місяців. Тоді він мав померти. URL:<https://remember.org/komski/komski-paintings1-001>

Концтабір Собібор

Собібор – концентраційний табір, організований нацистами поруч з українським селом Собібор (сьогодні в Польщі), на сучасному польсько-українському кордоні. Він діяв з травня 1942 по жовтень 1943. Табір славився "конвеєрним" підходом до знищення людей в газових камерах. Тут було вбито близько 250 тисяч євреїв.

Окрім концтабірної, село Собібор зажило 1947 року ще й виселенську «славу» (виселення українців села в Україну відбулося з 21 на 22 травня 1947 року).

Собібор відомий повстанням в'язнів, коли ув'язнені організували напад на адміністрацію концтабору і втечу з нього. Упійманих німці жорстоко покарали: живцем обливали бензином, палили і закопували в ями.

За час функціонування, у таборі загинуло від 90 000 до 250 000 осіб.⁴

Аркадій Вайспапір — один з 53 учасників повстання в Собіборі, що дожили до кінця війни. Під час війни вся його сім'я була знищена – старший брат загинув на фронті, мати, п'ятирічна сестра і всі родичі в Бобровому Куті розстріляні нацистами.

Концтабір Собібор, 1942 р.⁵

⁴In all, the Germans and their auxiliaries killed at least 167,000 people at Sobibor. URL: <http://www.ushmm.org/wlc/article.php?lang=en&ModuleId=10005192>; Yitzhak Arad Belzec, Sobibor, Treblinka: The Operation Reinhard Death Camps. Indiana University Press. 1987. ст. 80; Jonathan Harrison, Roberto Muehlenkamp, Jason Myers, Sergey Romanov, Nicholas Terry A Holocaust Controversies White Paper, First Edition, December 2011. URL: file:///C:/Users/38067/Downloads/Belzec_Sobibor_Treblinka_Holocaust_Denia.pdf

⁵URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn715033#?rsc=29762&cv=103&c=0&m=0&s=0&xywh=-1%2C-267%2C2216%2C2000>

Спогади в'язня концтабору Собібор Вайспапіра Аркадія Мойсейовича (оригінал, додаток 1).

Я, Вайспапір Аркадій Мойсейович, народився у 1921 році в с. Б-Кут (Калініндорфського р-ну Херсонської області) у селянській родині. На ідиш я закінчив у 1939 році десятирічку в Калініндорфі. Батьки мої були колгоспниками. На початку 1938 року батька мого репресували, як учасника сіоністського руху початку 20-х років. Він був розстріляний і в 1960 році реабілітований. В 1940 році я був призваний до армії. Служив у Волинській області і з першого дня війни вже приймав участь в боях. Після важкого поранення, північніше Києва, попав у полон у вересні 1941 року. В госпіталі військовополонених у м. Мінську перебував до березня 1942 р., звідки, як єврей, був переведений у Мінський концтабір по вул. Широкий. У цьому концтаборі був до вересня 1943 року, коли був відправлений у табір смерті Собібор у Польщі. 14 жовтня 1943 року було здійснено повстання в'язнів у цьому таборі, активним учасником якого я був. Після втечі з табору воював у партизанському загоні ім. Фрунзе Брестського з'єднання командиром кулеметного відділення. Після з'єднання з армією в квітні 1944 року був на фронті до кінця війни. Старший брат загинув на фронті, мати і сестричка загинули в Б-Куті при масовому розстрілі мешканців села німцями і поліцаями. Після демобілізації із армії закінчив Запорізький індустріальний інститут. Працював на різних посадах від майстра ділянки до головного інженера заводу і начальника відділу Донецького обласного управління. З 1987 року — на пенсії. З 1994 року мешкаю у Києві. Дружина Вайспапір Фаня Самойлівна. Сини: Михайло — лікар і Вадим — інженер-механік із сім'ями мешкають у Києві.

Розповідь про моє перебування в таборі смерті Собібор, здійснене там повстання в'язнів. В окупованому фашистами м. Мінську на вул. Широкий німцями був створений концтабір (арбайтстабір). У ньому працювали більш ніж 500 кравців, шевців, столярів, теслярів, ковалів, яких пригнали сюди з Мінського гетто. Тут же була і група 150 — 200 військовополонених євреїв. В цей табір вони потрапили із центрального (лісового) табору радянських військовополонених, виявлені як євреї.

17 жовтня 1943 року всі в'язні арбайтстабору і пригнані із гетто, більш ніж 1000 чоловік, були повантажені у товарні вагони. В'язням було оголошено, що їх відправляють на роботу в Німеччину. Три доби потяг рухався на захід з людьми, „замурованими“ в вагонах без хліба і води. На четвертий день 2000 чоловік (не рахуючи тих, хто задихнувся та помер в дорозі) опинилися не в Німеччині, а в Польщі, в таборі смерті Собібор. Потяг був швидко розвантажений. Почувши команду: столяри, теслі, хто може підняти 80 кг —

два кроки вперед, 80 чоловік зробили ці два кроки. Це були переважно бувші військовополонені, серед них був і я. Нас відвели в один із бараків і розмістили на нарах. За декілька годин ми побачили багряне полум'я в стороні від табору, приблизно за півкілометра від бараків. Старі табірники сказали: „Це горять тіла ваших товаришів по ешелону, яких відправили до газових камер. Із Собібора ніхто із євреїв не повертається“. Так нам стала відома жахлива правда: Табір смерті був розташований на великій площі у лісі поряд з полустанком Собібор на захід від Бугу. В таборі було 3 сектори. У кожного було певне призначення. У першому секторі розташовувались житлові бараки, столярна, швецька і кравецька майстерні, 2 офіцерських будинки. У другому секторі були склади і перукарня. Сюди приводили щойно прибулих людей, їх роздягали, жінок стригли. Тут люди залишали свій одяг і все, що їм належало. У третьому секторі стояла будівля — „лазня“. Це були газові камери для постійно прибуваючих. Був також четвертий сектор, так званий нордсектор.

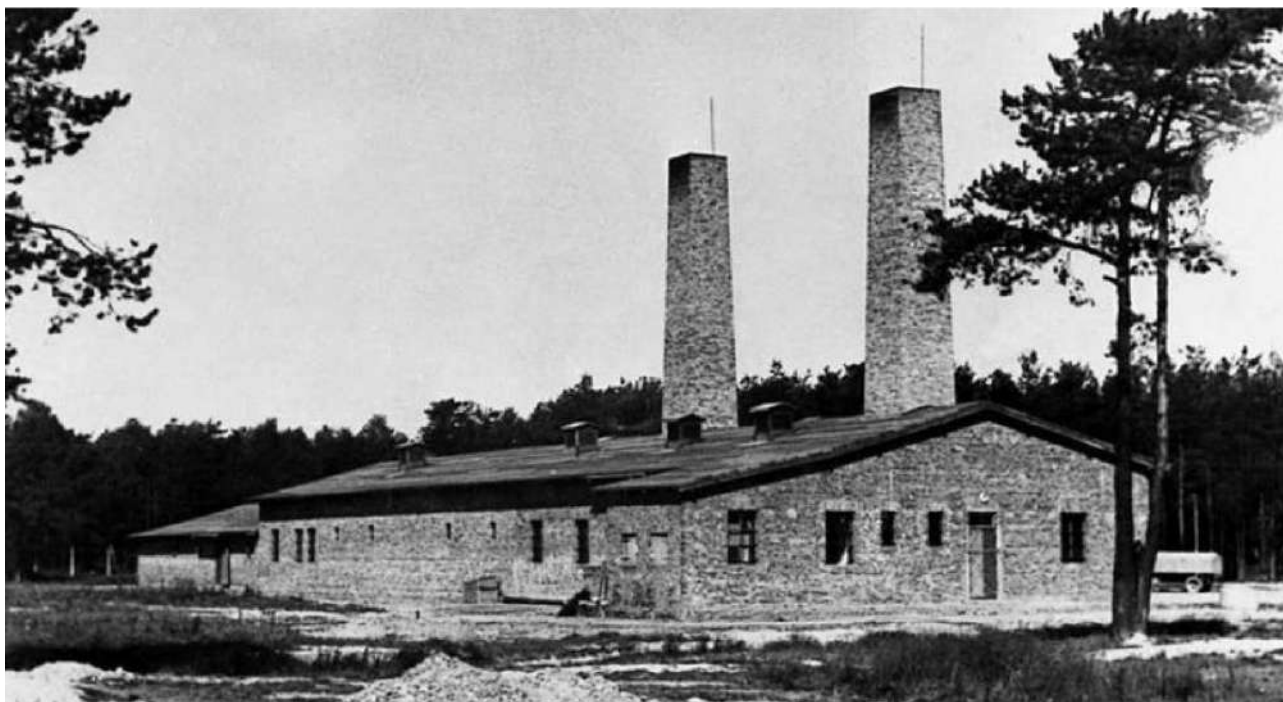

Колишні в'язні концтабору Собібор (Аркадій Вайспапір другий ліворуч, Олександр Печерський у центрі).⁶

Відібрана команда з нашого ешелону була призначена для будівництва великих складських приміщень в цьому секторі. Нам з перших днів стало ясно, що після закінчення будівництва, наш шлях — в газові камери. Було також ясно, що тікати звідси треба швидше, хоча це майже неможливо. Ми знали, що табір оточували 4 ряди колючого дроту заввишки 3 метри, за дротом було мінне поле, на вишках вдень і вночі — озброєна охорона. Невдовзі по прибуттю в табір визначилася група, очолювана Олександром Печерським, яка взяла на себе здійснення втечі. В цю групу ввійшли, крім Олександра Ароновича: Шлойма Лейтман, Борис Цибульський, Олександр Шубаєв, Аркадій Вайспапір та ін. Беззаперечним лідером групи був Олександр Печерський. Чоловік

⁶ URL: <https://gordonua.com/ukr/specprojects/holokost.html>; Фото: sobibor.histrf.ru

кмітливий, рішучий, який викликав довіру своїм розумом та зовнішнім виглядом. З ним усі радилися, до його слів дослуховувались. Саша розумів, що без допомоги з боку старих табірників, що відмінно знали місцеві умови, здійснити втечу буде неможливо. Печерський і Лейтман зв'язались з керівником місцевої підпільної групи опору Леоном Фельдгендлером і стали готувати план повстання в'язнів. З цим планом було обізнане дуже вузьке коло із бойового комітету.

Крематорій у концентраційному таборі Собібор, Польща. 1943 рік.⁷

План повстання полягав у наступному: 1. Люди, які працювали у майстернях, готували холодну зброю. 2. У день повстання планувалося вбити більшість офіцерів. 3. Захоплення складу зброї. 4. Втеча через браму всіх в'язнів табору. Дуже продумано і чітко були розподілені ролі учасників бойової групи. Першим в кравецькій майстерні був убитий німецький офіцер Берг. Коли він почав приміряти мундир, його сокирою вбив Саша Шубаєв. В швецькій майстерні один за одним Аркадієм Вайспапіром та Іегудою Лернером були вбиті нач. третього сектору Гетцингер і начальник охорони Грейшутц. Цибульський зі своєю групою із 4-х чоловік в другому таборі вбили 4-х гестапівців і перерізали телефонний зв'язок. В столярній майстерні Семен Мазуркевич убив гестапівця Вульфа. Всього було вбито 12 гестапівських офіцерів.

О п'ятій головний капо наказав шикувати людей на вечірню перевірку. Окремо шикувалися озброєні відібраною у вбитих німців зброєю радянські військовополонені. Вони повинні були напасти на склад зброї, але сильний вогонь із автоматичної зброї перекрив їм шлях. Це стріляли декілька німців, що залишилися в живих на чолі з начальником першого сектору Френцелем. Коли стало зрозуміло, що захопити склад зброї не вийде, Печерський скомандував

⁷ URL: Фото: sobibor.histrf.ru

вперед на ворота. Частина людей попрямувала до воріт. Решта різала дротяні огорожі напроти офіцерських будинків (думали, що напроти офіцерських будинків поле не заміноване). Всього із табору вирвалося не менше 300 чоловік. Частина була вбита вогнем німецьких офіцерів і охорони табору, багато хто підірвалися на мінному полі. Ті, що вирвалися з табору, розійшлися в різні сторони по всьому лісі. Майже вся наша бойова група трималася разом. Група із 9 чоловік, куди входили Печерський, Вайспапір, Мазуркевич, Шубаєв, Іцкович, Вайцен, Таборинський, Плотницький і Цибульський попрямували на північний схід. Ми перейшли Буг в Малоритському районі Білорусії. Там же ми через декілька днів об'єдналися з партизанами. Воювали в партизанських загонах ім. Фрунзе та ім. Щорса Сталінської бригади Брестського об'єднання. 2 чоловіки Олександр Шубаєв і Борис Цибульський загинули в партизанському загоні. Партизанський загін ім. Фрунзе, в якому я воював кулеметником, а потім ком. кулеметного відділу наприкінці квітня 1944 року об'єднався з регулярною армією. В живих із нашої групи залишилось 5 чоловік. Семен Мазуркевич і Михайло Іцкович загинули в боях під Гдинею. Після війни в Союзі проживало 7 бувших в'язнів Собібору. Із них в теперішній час живі троє. Вайспапір в Києві, Вайцен — в Рязані і Розенфельд в Ізраїлі. В 1990 році помер в Ростові керівник повстання Олександр Печерський.

Про Собібор знають менше за інші табори смерті через ту причину, що інші табори — Треблінка, Освенцим, Белжець, діяли до 1944 року — початку 1945 року, коли вони припинили існування завдяки Радянській армії, тоді, як Собібор припинив існування 14 жовтня в результаті успішного повстання в'язнів. Особливістю цього повстання є те, що воно відбулося в глибокому гітлерівському тилу на відстані 1000 км від фронту, за більше ніж півтора року до закінчення війни. Ще більш видатним є те, що підпільна група була створена і здійснила повстання протягом трьох тижнів, і дуже важливо ще те, що воно найефективніше за своїми результатами: кількості знищених фашистів і числу в'язнів, які вирвались на свободу.

Про повстання в таборі смерті Собібор і про мою участь в ньому описано в „Чорній книзі“ І. Еренбурга і ряді інших книг. Створено декілька фільмів в СРСР, Голландії, Франції і США.

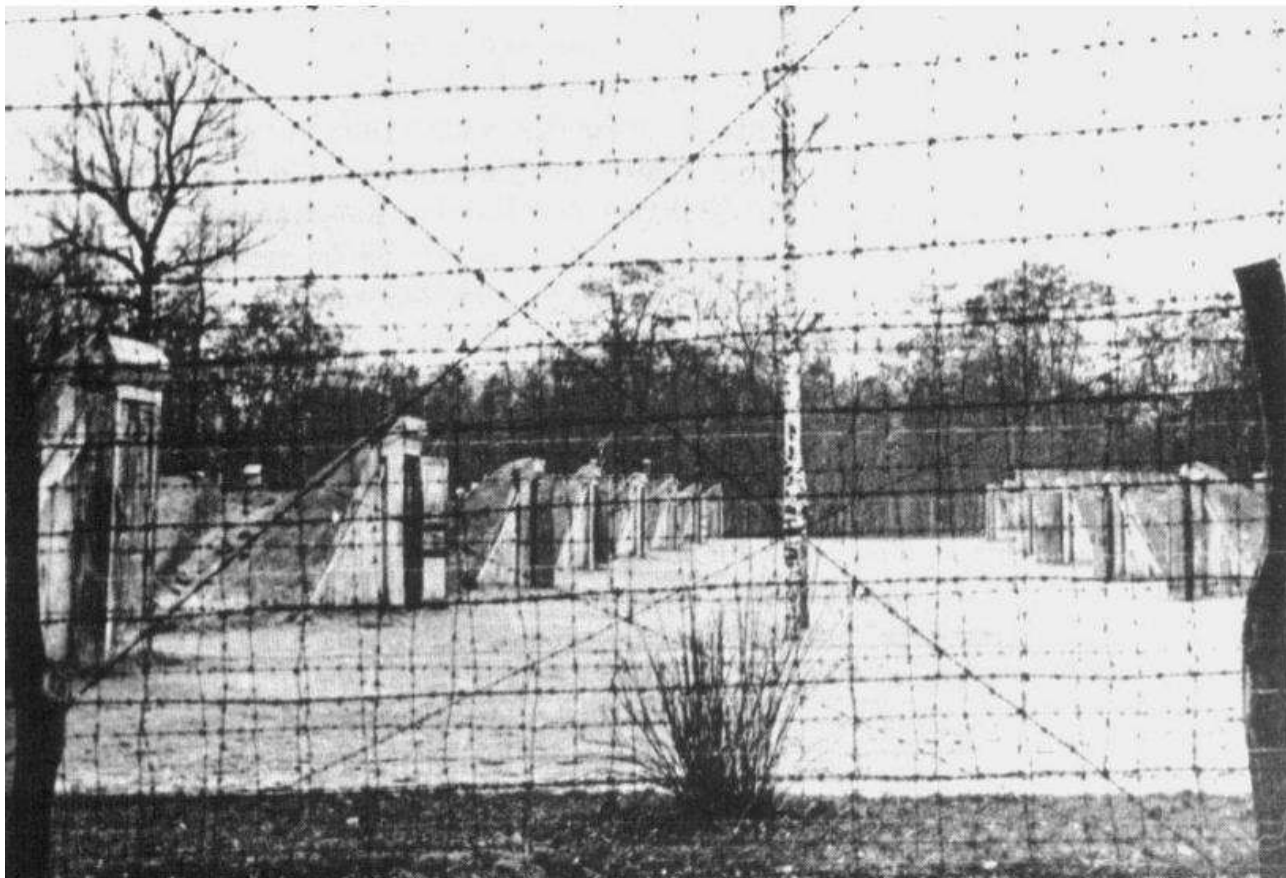

Мавзолей табору смерті в Собіборі⁸

⁸ URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Poland_Sobibor_-_death_camp_mausoleum.jpg

Сирецький концтабір

Сирецький концтабір призначався для ув'язнених за рішеннями гестапо, підпорядковувався він інспекції концтаборів Третього рейху. Нацистські загарбники облаштували концтабір в історичній місцевості Сирець, приблизно у межах кварталів сучасних вулиць Т. Шамрила, Ризької, Академіка Грекова, Щусева, на місці території, що використовувалася для літніх навчальних таборів Київського військового округу.

Загальний вигляд Сирецького концтабору. 1943 р.⁹

Територія табору була оточена трьома рядами колючого дроту приблизно за метр один від одного. До другого ряду було під'єднано електричний струм високої напруги. Крім цього, табір ретельно охоронявся вартовими. Чергова зміна охорони складалася з 120-150 поліцейських та кількох собак. В таборі постійно утримувалося близько 2 тис. ув'язнених. Серед них було близько 600 жінок. Табір складався з двох майже прямокутних у плані ділянок. На одній з них (у межах сучасних вулиць Ризької та Щусева) стояли бараки, на другій (територія сучасного Сирецького парку) було 16 землянок, в яких утримували ув'язнених. Кожна з землянок мала свій номер і призначення: № 2 – для євреїв, № 4 – для осіб, арештованих німцями за кримінальні злочини, № 5 і 6 – для партизанів і комуністів, решта – для військовополонених, № 16 – так звана санчастина, до якої потрапляли хворі та в'язні після катувань. В'язнів виводили на примусові роботи, розвантажування у Бабиному Яру вантажівок-душогубок з тілами задушених чадним газом людей, частина працювала у майстерні на

⁹ ЦДКФФАУ, од. зб. 0-4196.

території табору. Як правило, двічі на тиждень у таборі відбувалися масові страти. В'язнів катували за будь-яку провину, призначали від 25 до 200-300 паличних ударів, що відповідало смертному вироку. Страчених складали по кілька трупів (іноді до десяти й більше) в ями, викопані в'язнями на території табору, а також у Бабиному Яру і протитанковому рові (сучасна вул. Дорогожицька). Періодично розстрілювали і в'язнів так званої землянки-санчастини. Це у нацистів називалося „лікуванням” хворих полонених. На місце замордованих людей у табір постійно поставляли нових полонених.

В'язнів вбивали за найменшу провину або просто заради розваги. Так, охоронці, проводячи перепланування Яру, викорчувували дерева та примушували в'язнів вилазити на верхівки дерев для закріплення троса. Потім дерево рубали, не дозволяючи нещасній жертві спуститися донизу. Приречена людина, падаючи з висоти розбивалася на смерть або калічилася. Після цього в'язня кидали до загальної ями та закопували.

Трупи, вириті на території Сирецького концтабору.1943 рік.¹⁰

З липня 1943 року в таборі проводилося масове знищення в'язнів, частину з них було переміщено до концтаборів Гросс-Розен, Дахау, Берген Бельзен у Німеччині. Після визволення Києва Надзвичайною державною комісією визначено кількість загиблих у таборі – 25 тисяч осіб. В 1944 р. проведено виявлення, ексгумацію і перепоховання останків. В результаті розслідування, Надзвичайна державна комісія визначила основних винуватців злочинів німецьких окупантів у Києві, в тому числі у Сирецькому концтаборі. Серед них – начальник гестапо Ерлінгер, його заступники Губерт і Евелінг, співробітники

¹⁰ ЦДКФФАУ, од. зб. 0-4219

гестапо – начальник Сирецького табору Радомський (нім. Paul Otto Radomski) та його помічник Рідер, лікар Шумахер, начальник охоронної поліції й жандармерії Київської та Полтавської областей Шеєр та інші. Начальник Сирецького табору Радомський (нім. Paul Otto Radomski), згідно показів в'язнів, вирізнявся особливою жорстокістю. Особисто катував та розстрілював жертви. 28 листопада 1943 року Радомський був призначений комендантом концтабору Гайдарі поблизу Афін, Греція. Під керівництвом Радомського протягом одного року в таборі було страчено близько 1800 чоловік, а ще 300 загинуло в результаті тортур¹¹.

Після війни сліди Радомського було втрачено. У 2005 році Прокурор Гамбурга оголосив, що українська влада, розслідуючи злочини нацистів у Сирецькому концентраційному таборі, повідомила, що Пауль Радомський помер 14 березня 1945 року в околицях угорського міста Секешфехервара.¹²

Свідчення Н. Ткаченко на допиті в 1945 р.: «В противотанковом рву, на территории концлагеря и в ямах около концлагеря, которые еще не раскапывались, немцами было расстреляно и замучено примерно 40-50 тысяч не в чем неповинных советских граждан. Одно из таких захоронений было вскрыто во время строительных работ во дворе дома по ул. Грекова 22а. Сейчас на этом месте установлен памятник погибшим футболистам киевского «Динамо». Впрочем, далеко не все заключенные Сырецкого лагеря расстреливались на его территории».¹³ З 1943 по 1949 рр. на території

Сирецького концтабору утримували полонених німців. В 60-і рр. територія бывшего Сирецького концтабору була перепланована та забудована житловими та громадськими будівлями.

В 90-і рр. на розі вулиць Дорогожицької та Шамрило був встановлений пам'ятний знак в'язням Сирецького концтабору.

¹¹ Мазовер, Марк (1995). *Внутри гитлеровской Греции: опыт оккупации, 1941-44 гг.* . Издательство Йельского университета. – С. 227. – ISBN 0-300-08923-6.; Mazower, Mark. *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation, 1941-44* (англ.). — United States: Yale University Press, 1995. 468 s.— ISBN 0300089236.

¹²Владимир Пристайко *Чи був «матч смерті»? Документи свідчать.* – 2-е вид. – К.: Експрес об'ява, 2006. – С. 101. – 176 с.; URL: <http://memim.com/paul-otto-radomski.html>; https://en.wikipedia.org/wiki/Paul_Radomski.

¹³ ГДА СБ України. - Ф. 7. - Оп. 8. - Спр. 1. - Т. 1.

Спогади в'язня Сирецького концтабору Гайвана Олександра Давидовича (оригінал, додаток 2).

Під час окупації м. Києва фашистами я жив у родичів матері на Подолі і, щоби не потрапити в Німеччину, пішов у 3-є ремісне училище на вул. Спаській учнем токаря. За саботаж на роботі був заарештований і після побиття в поліції був відправлений до Сирецького концтабору. Я провів там близько 2-х місяців і був звільнений завдяки щасливому випадку та отримав довідку про перебування в концтаборі зі скеруванням на біржу праці, яка відправила мене на роботу учнем токаря на авторемонтний завод Германа Вігмана по вул. Фрунзе (зараз там шовковий комбінат), де і працював до 05.09.1943 р. Зараз, після десятків років, не все пам'ятається, але багато подій тих років воскресають в пам'яті.

28.06.1942 р. в таборі мені виповнилося мені виповнилось 18 років, а напередодні була втеча з табору, і комендант табору Радомський вишукував всіх в'язнів і, висмикуючи із строю через одного в'язня, розстріляв велику групу людей. В таборі тоді було близько 200 чоловік.

Щодня привозили людей в душогубках, розстрілювали і в таборі і поза табором. В кінці Лук'янівського кладовища був великий протитанковий рів, що простягався вздовж вулиці, на краю якого і розстрілювали людей, а також закопували тих, яких привозили в душогубках вже мертвих, отруєних газом.

Витягали із душогубок, закопували в'язні із концтабору (зараз на тому місці інститут підвищення кваліфікації лікарів).

В таборі я працював в столярній бригаді і, можливо тому, що табір розбудовували, я і залишився живим.

Бригадиром був Великий Петро Йосифович, розповідали, що він щось будував німцям в Києві та попався на крадіжці.

Коли судили бригадирів Сирецького концтабору, то мене викликали у Військовий Трибунал (1945 – 1950 рр.) як свідка по справі бригадира Великого П.Й., і де мої покази, слід вважати, збереглися до сих пір.

Після звільнення Києва від фашистів я довго лікувався від побоїв у таборі і був звільнений від військового обов'язку.

Багато забулося вже і дуже важко пригадувати, та деякі події дуже яскраво закарбувалися в пам'яті.

Пам'ятаю, як вервечки євреїв, чоловіків і жінок з дітьми різного віку, які йшли з Подолу, повертали з Глибочиці на Мельникова і йшли у свою останню путь. Ми, кілька хлопців обійшли через Куренівку Бабин Яр і бачили з протилежного боку Бабиного Яру, як чоловіків і жінок з дітьми підводили до обриву і розстрілювали. Ми бачили, як німці ще у живих людей забирали цінні речі, перстні, кульчики, вириваючи їх із вух, скидали їх у великі верейки і увозили на відкритій машині з бортами. На місці, де все це відбувалось, зараз дорога, та хто бачив це, ніколи не забуде. Тільки по двоповерховій будівлі, що дивом зберіглася на старому єврейському кладовищі, можна встановити кінець скорботного шляху тисяч людей.

02.06.99

Спогади в'язня Сирецького концтабору Давидова Володимира Юрійовича (оригінал, додаток 3).

У вересні 1941 року я потрапив у табір військовополонених під Переяславом. Табір являв собою простір під відкритим небом, огорожений колючим дротом; нас було до десяти тисяч чоловік. Ми не отримували ніякої їжі і ні краплі води. Нас переганяли із табору в табір через Переяслав, Бориспіль, Дарницю, Київ – на Житомир. Харчувались тільки тим, що по дорозі нам кидало населення – кусками хліба, сирими овочами. В жінок, що кидали в нас хліб, стріляли. Розстрілювали із нас всіх поранених, хворих, відстаючих, слабких. Іноді стріляли просто в стрій.

У Дарницькому таборі вперше нам дали мішанину, це було на 12 день полону. Посуду не було, їли з пілток. В Києві провели одну ніч на Керосинній, після чого нас погнали на Житомир; 7 днів ми йшли багнукою під дощем. Із Києва нас вийшло 6 тисяч, дійшло до Житомира тисячі дві. На стоянках на ніч нас заганяли в стайні зброєю; в жахливій тіснязі люди давили одне одного, ламали руки і ноги. На місці кожної стоянки залишалися десятки трупів, а покалічених тут же пристрілювали.

Житомирський концтабір містився в триповерхових казармених будівлях. Із Житомира нас ешелонам мали відправити в Німеччину. Декільком з нас вдалося підкупити охорону і втекти.

20 жовтня я був у Києві, тут близько пів року я переховувався. За цей час я зв'язався з групою інженера Віталія Письменного, яка існувала під виглядом технічної артілі „Будівник“ (Короленко, №71). Артіль мала фіктивне діловодство, для вигляду провадила деякі роботи, мала в наявності штамп і печатку. Посвідчення артілі врятували чоловік 20 від відправлення в Німеччину. Члени артілі поширювали повідомлення радянського радіо. Артіль проіснувала з грудня 1941 р. по серпень 1942 р.

В серпні Письменний був затриманий слідчим гестапо Жоржем Пузенко, і як комуніст відправлений в Сирецький концтабір, де був убитий при спробі втечі. Артіль припинила своє існування. Мене, як безробітного, відправили на Львівську, 24 — пересильний пункт для відправки в Німеччину. Туди нагнали кількасот чоловік, переважно молодь.

Нас били палицями, попереджали про розстріл на місці при спробі втечі. З групою 12 чоловік я втік звідти вночі через паркан. Я попрямував у Хабне (Кагановичі), де мав від одного із членів артілі явку. В Хабному я став працювати зав. клубу. Там я познайомився з групою лікарів, які тримали зв'язок з партизанським загonom. Я отримав завдання доставляти із Києва в Хабне медикаменти для передачі партизанам. У Києві на Євбазі у чоловіка, що продавав сахарин, я отримував медикаменти. Під виглядом перевозки німецьких кінофільмів для клубу, я доставляв їх у Хабне і передавав лікарю села Варовичі – Неонілі Омельченко. Через Неонілу Омельченко медикаменти потрапляли до партизанів. Вона ж була і лікарем партизанського загону. Всього два рази мені вдалося перевезти медикаменти. Під час третього мого приїзду в Київ у березні 1943 р. мене затримав на Євбазі той самий Жорж Пузенко і відвів мене до поліцейської управи (Короленко, 15). Я там провів 9 днів. Я

переніс там тортури, побиття, знущання, мені вибили там два зуби. Мене звинувачували в тому, що я працівник НКВС. Звідти мене відправили на Короленко, 33 — в гестапо. Там був здійснений швидкий допит — дві хвилини. Допит проводив офіцер за допомогою перекладача, фіксуючи відповіді на друкарській машинці. Мені поставили два питання: 1) національність і 2) праця при радянській владі — після чого офіцер сказав перекладачу: „Тут вже все оформлено“. Мене погнали палками. Другого дня нас 11 чоловік повезли у Сирецький концтабір. Перевозили нас у відомій „душогубці“, яка в даному випадку була просто транспортом.

Начальник табору фон Радомський зі своїм штатом, з вівчарками, прийняв нас. Нас вишикували в шеренгу, перевірили по списку. З нас зірвали кращі речі, кожного били палкою по голові, випробуючи, хто із нас впаде від ударів. Потім почали табірну „зарядку“. Команда весь час змінювалась: „кругом, лягай, вставай, бігом“, гусячим кроком, навприсядки, риб'ячим кроком, на животі“.

Пауль Радомський

Люди не могли виконати, плутались, за що нас нещадно били. Кожен тягнувся із усіх сил, знаючи, що слабких вбивають. Ця „зарядка“ щодня проводилась для всього табору після роботи. Нас пригнали у жилу зону, дали відро бурди із картопляного лушпиння і посадили в землянку. Вранці нас розподілили по роботах. Я назвався теслею і це мене врятувало на перший час від жахливого побиття. Зазвичай роботи були непосильні, знущально безцільні, людей примушували носити землю з місця на місце. На носилки насипали по 8 — 10 пудів землі і примушували нести бігом, при цьому били лопатами і стріляли. Тут же вбивали. Іноді і живими закопували в землю. Одному з таких закопаних живцем в землю Єфиму Вілкісу вдалося вибратись з-під землі і врятуватись. Згодом він втік разом з нами із Бабиного Яру. Зараз він перебуває у Києві. Часто людей запрягали в каток чоловік по 10 — 12 і били доти, доки ті не зрушували каток з місця. Часто наказували в'язню залазити на дерево, а двом іншим спилати це дерево. Разом із деревом падала і гинула людина.

Всього в таборі було 2000 чоловік, переважно молодь. Серед них 500 жінок. Вся їжа була: 200 грамів просяного хліба, один раз на день — мішанина — баланда, 2 рази на день кава.....

Я спромігся повідомити про себе в Хабне. Лікар Омельченко привезла ряд документів для масової втечі з табору, 2 радянські газети і партизанську листівку. Це підняло дух в'язнів у таборі.

За п'ять місяців нашого перебування у таборі ми з'їли всіх щурів, собак, кішок, птахів, які потрапляли на територію табору. Табір був оточений колючим дротом у два ряди. Між ними був ще один ряд, яким був пропущений струм 2000 вольт. Люди безперервно в таборі мінялись. Масово вмирали через виснаження. Постійно привозили нових. Через дорогу від табору розташований Бабин Яр. Із табору ми бачили, як туди систематично щовівторка і щосуботи

приходили машини. Із них викидали абсолютно голих людей і розстрілювали їх тут же. 18 серпня до нас в табір прибула група офіцерів СС. Пошепотіли з начальством табору. Із нас відібрали 100 чоловік смертників із політичних (комуністи, євреї, радянські активісти). Я теж потрапив у це число. Нас пригнали у Бабин Яр і стали відводити по 5 чоловік для того, щоб закувати ноги в кайдани. Потім дали лопати і примусили розкопувати. Жили ми в землянці. Ходити в ланцюгах було важко, на ногах від ланцюгів утворювалися рани. Тільки на 4-й день ми докопалися до трупів і дізнались, навіщо нас привели сюди. Ми повинні були відкопувати і спалювати трупи вбитих фашистами людей. З єврейського цвинтаря привезли пам'ятники, на них накладали рейки і дрова, на дрова – ряд трупів. Потім знову – ряди дров і трупів. Все поливали нафтою. Потім знову – ряди дров і трупів. Виходили величезні штабелі по 2-3 тисячі трупів. Все поливалося нафтою. Приїздив хтось із німецьких начальників і довгим смолоскипом підпалював цю гору трупів. Німці поспішали, тому що бої вже наближались до Києва. Для прискорення процесу розкопок десятків тисяч злежалих і злиплих між собою трупів німці застосували екскаватор і вибухівку. Трупи зачіпляли і витягали спеціальними гаками – баграми. Над усією величезною територією Бабиного Яру стояв незносний сморід трупів, що розкладалися. Розкопки проводились під наглядом постійно п'яних, відбірних, остаточно озвірілих бандитів. Гарячково поспішаючи, вони безперервно лупцювали нас. Не було дня, коли б кожен з нас не отримував 20-30 ударів.

Сирецький концтабір. Джерело: my-kiev.com

У тому пекельному становищі ми провели місяць і 10 днів. Незабаром після початку розкопок до Бабиного Яру почали приїжджати душогубки. Із них було чути лемент і крики людей. Душогубка зупинялась недалеко від нас. Німці підходили і включали газ. В машині чутно було спочатку стукіт, поступово все замовкало. Німці ходили навколо машини, прислухаючись. За 15 хвилин, коли в машині було вже зовсім тихо, відчиняли навстіж задні дверцята. Ми бачили там тіла, повністю голі, червоні, ще спітнілі, теплі. Тут були хлопці, дівчата, діти, жінки з немовлятами. Декотрі помирали групами, обійнявшись. Тих, хто ще дихав, німці пристрілювали. В душогубці поміщалося чоловік 80. Одного разу привезли в душогубці молодих красивих дівчат з модними зачісками. В останні дні душогубки стали прибувати все частіше і частіше, по десять на день. Привозили людей в одязі, з документами, з різними речами. Видно було, що німці поспішають: чутно було вже артилерійську стрільбу.

Нас примушували витягати і спалювати ці трупи. До запаху розкладених трупів доєднався запах горілого м'яса. Після згоряння залишалися кістки і коштовності. В'язнів примушували збирати золото. Число працюючих збільшили до 300 — за рахунок чоловіків, яких привозили в душогубках. Нам було ясно, що по закінченню розкопок, нас мають знищити. Всі в'язні вважали себе похованими живцем. Наша охорона в офіційних рапортах називала нас трупами. Небагато хто з нас вперто сподівалися на можливість втечі.

Група з 7-8 чоловік почала організовувати втечу. Ініціаторами були Кукля, Трубаков і я. Умови для втечі були надзвичайно важкі: кайдани на ногах, в землянку, де ми жили, вели 8 сходинок вглиб. За нами зачиняли чавунні ґрати на важкий замок. Ззовні землянку охороняли 12 автоматників. Команда СС, що охороняла нас, була попереджена, що вона буде знищена в разі нашої втечі. Перш за все ми вирішили підібрати ключ до замка. На трупах знаходили ключі, напилки, ножики, ножиці. Ключі пробували під час обідньої перерви. Кілька товаришів затуляли вхід до землянки, за їх спинами один перевіряв ключі. Через місяць ключ був підібраний. Коло посвячених у план втечі було обмежене: чоловік 50 найнадійніших. Ми розділились на ланки по 7-8 чоловік. Приготування до втечі продовжувались. Ми зносили потихеньку в землянку дошки, палки, каміння. У Трубакова, якому було доручено витягати золоті зуби у трупів, були обценьки. Ці обценьки, а також ножиці, ножики, напилки, які ми знаходили на трупах, ми використовували, щоб розклепати кайдани. Розкопки добігали кінця, і день розправи над нами наближався. Зволікати було не можна. В ніч з 28 на 29 вересня ми вирішили тікати.

Відкривав замок Кукля, просунувши руку через решітку, вночі. При першому повороті ключа звук привернув увагу німецької охорони. Товариші почали брязкати ложками в казанках, щоби надурити варту. Тепер про втечу знала вже вся землянка. Кукля відмикав замок чотири години: з 12-ої до 4-ої. Коли замок був відімкнений, всі почали розковуватися.

Почався шум, гучний брязкіт. Підійшли німці, гукнули. Через перекладача їм пояснили, що тут відбувається бійка через вкрадену кимось картоплю. Німці посміялися з „трупів“. Двері відкрили і, як заздалегідь було умовлено, з шумом, криком і свистом кинулися на німців. В німців полетіли дошки і каміння. Один німець вистрелив і був вбитий дошкою. Ми мали намір

викликати в німців переляк. Розрахунок виявився правильним. В перший момент німці були заскочені. Однак, зараз же почалась стрілянина, в землянку кинули гранати і світлові ракети. Прибув загін СС, щоби виловити нас. Із 300 втікачів залишилось в живих лише 14 чоловік.

Врятовані у вересні 1943 р. з Бабиного Яру. З ліва на право: невідома жінка, В.Ю. Давидов, Д.И. Будник, Я.А. Капер, З.А. Трубаков, Д.М. Пронічева (врятувалась 20.09.1941 р.), чоловік Пронічевої

Я з вцілілими з моєї групи в 11 чоловік допленталися до першої хати в поселенні Сирець. На мені було тільки дрантя з одягу і черевики, зняті з трупа. Нас прийняла хазяйка хати — Петренко (Тираспільська, 2) і сховала в курнику. Ввечері я потрапив у місто і підробив собі документ на ім'я Омельченко. В цей час німці здійснювали виселення мешканців із східних районів міста, в масі цих людей заховався і я. Німці розшукували втікачів з табору, намагаючись виявити їх по трупному запаху. За кожного із нас обіцяли нагороду в десять тисяч рублів. Але ніхто нас не виказав.

Ольгопільське гетто

27 липня 1941 року фашисти маршем увійшли в містечко. У серпні гітлерівці передали загарбані землі румунам і, за декретом Антонеску від 19 серпня 1941 року, Ольгопіль увійшов до складу губернаторства "Трансністрія".

Нові власті організували в Ольгополі районну управу, комендатуру, два комендантських пости районну поліцію, гетто та тюрму-табір.

Румунська окупаційна влада перетворила єврейський квартал Ольгополя в гетто, де жили близько 100-150 сімей місцевих євреїв, а також кілька сотень євреїв, депортованих з Бессарабії. У будівлі синагоги «Най Ключ» були поселені євреї, депортовані з Балти. Багато мешканців гетто загинули в листопаді-грудні 1941 р від епідемії тифу. У травні 1943 р в Ольгопіль привезли близько ста румунських євреїв з «політичного» табору в Вапнярці. За даними румунської статистики, в 1943 р в гетто Ольгополя було близько 700 євреїв, з них приблизно 500 місцевих.

На єврейському кладовищі знаходиться братська могила євреїв, які загинули в гетто.

Ольгопіль, пам'ятник на місці розстрілу нацистами євреїв.¹⁴

¹⁴ URL: <https://haysynrayrada.gov.ua/news/1611734247/>

Спогади свідка Ольгопільського гетто Гарбуза Івана Герасимовича (оригінал, додаток 4).

Я, Гарбуз Іван Герасимович, уродженець с. Ольгопіль Вінницької області. В районному центрі, де жила наша сім'я, ніхто особливої уваги не звертав на національність.

Мені незабаром виповниться 70 років, але я до цього часу пам'ятаю своїх друзів. До війни це були: Орловський Муня, Трок Вадик, Шойхет Ема, Вейцман Хаїм, Вестель Кока, після війни: Шнайдер Дуся, Меламуд Єва, Меламуд Гріша.

В єврейських сім'ях мені роз'яснили значення слів: талес, мезуза, песах, тора, талмуд тощо. Непомітно для себе став освоювати єврейську мову — ідиш.

Першою моєю вчителькою була Софія Леонідівна Вайсер. Це була молода, гарна, середнього зросту жінка з сірими очима і русявим волоссям. Ми були трішечки закохані в неї. Я не міг собі уявити, щоб прийти непідготовленим на заняття. Наша Сонечка так цікаво розповідала про навколишній світ, що ми з моїм другом Монею стали мріяти про майбутні наукові відкриття. Після уроків, замість того, щоби йти додому, ми прямували на околицю села, піднімались на високий пагорб, збирали якісь мінерали, обговорювали майбутнє. Вдома матері викидали із сумок наше „дорогоцінне каміння“ та ще лаяли за забруднені сумки і одяг.

І ось наступив сонячний чорний день 22 червня 1941 р. З гучномовців пролунало повідомлення наркома Молотова В.М. про віроломний напад фашистської Німеччини на Радянський Союз. Не пройшло й неділі, як мого батька мобілізували в діючу армію, а 26 липня 1941 р. наше село було окуповане німцями.

Життя мешканців стало регламентуватись численними розпорядженнями коменданта. Так, в одному із перших наказів вимагалось, щоб всі особи єврейської національності носили на одязі шестикутну зірку Давида й переселились у спеціально відведені вулиці, так зване „гетто“. За невиконання наказу грозило покарання розстрілом. Цей район села був огорожений колючим дротом і охороняли його озброєні вартові. В ньому поселили не лише місцевих жителів, алей євреїв з інших місць України, Росії, Молдавії та Румунії.

Одного ранку я випадково став свідком того, як два румунські солдати вели на розстріл молодого єврея. Він пересувався з допомогою милиць і про щось слізно благав солдатів, але ті навіть не слухали його. За чверть години за селом пролунав постріл і згодом конвоїри повернулись вже без ув'язненого.

Окупаційна влада запланувала трагічну акцію — поголовного знищення всіх мешканців гетто. Якимось чином про це довідалась єврейська община. Негайно було зібрано чотири кілограми золота й передано коменданту. Життя в'язнів гетто було врятоване.

В один із днів весни 1942 р. із гетто втекла єврейська сім'я Рахштейн. Складалась вона з чотирьох осіб: дві дівчинки (Муся 10 р. і Клара 7 р.), їх мати Марія Яківна 30 р. і бабка Гітл Бенцівна 56 р. Дівчата були бліді, простуджені, кашляли і раз по раз рукавами витирали свої мокрі носи. Всі члени сім'ї, особливо бабка були худі. На шкірі виднілись сліди розчісування з приводу вошивості. Марія Яківна розповіла про життя в гетто і як одного разу вона

спробувала вийти за межі гетто, але її по доносу старого єврея на прізвище Нюмес Лейби зловили і в жандармерії люто покарали шомполами.

Мої батьки (українці по національності) вирішили надати притулок сім'ї Рахштейн. І хоча в них на руках було троє неповнолітніх дітей, все ж таки не побоялися порушити наказ окупантів, який під страхом смерті забороняв переховування комуністів, євреїв і партизанів. Особам, які повідомлять власті про факт порушення цього наказу, було обіцяно винагороду – корову й велику суму грошей. Довелось пояснювати сусідам і знайомим, що в нас проживають евакуйовані родичі з Ленінграду. Потрібно відмітити, що в нас в різний час переховувались ще четверо євреїв, в т. ч. двоє чоловіків з Румунії, а до них — один полонений командир.

Пам'ятаю, як періодично нашу хату перевіряли окупанти на предмет того, чи немає у нас схованих євреїв. Їм відповідали: „У нас юден ніхт!“ В цей же час єврейська сім'я ховалась чи то в ямі, чи під стіжком соломи на городі. Такий стан тривав аж до визволення з окупації.

Обидві сім'ї харчувалися за рахунок продуктів з присадибної ділянки. Але їх не завжди хватало на дев'ять осіб. Тому доводилось одночасно займатися товарообміном (бартером по-теперішньому). Мати дівчат Марія Яківна передягалась у поношену селянську одежину і, замазавши обличчя сажею, ходила разом зі мною по селах. Там ми обмінювали одяг, мило, самогон, бублики на борошно, крупи, молоко й т. п. При сторонніх я завжди називав її своєю мамою, а вона мене – синочком. При цьому ми пильнували, щоб не зустрітись з фашистами чи поліцаями. Зустріч з ними могла привести до смертельної небезпеки і нам і нашим сім'ям.

Вечорами обидві сім'ї мріяли про щасливе життя після окупації. А про те, що нас звільнять, ніхто з нас і не брав під сумнів. Мені пропонували професію лікаря. Згодом цей прогноз таки здійснився.

На початку березня 1944 р. ми з радістю почули далекий гуркіт гармат. Наближалось наше визволення.

Але ввечері 8 березня 1944 р. по доносу нашої сусідки фашисти вдерлися в наш дім. На щастя в цей момент сім'я Рахштейн встигла сховатись. Нас же заарештували і помістили в приміщення тимчасової церкви, в якому вже знаходилось більше 30 ув'язнених. Було темно. Діти кричали, жінки плакали. Поширилась чутка про те, що нас розстріляють. Як тільки на обрії посвітлішало, нас погнали в напрямку сусіднього села Стратієвки. На околиці цього села над нами з'явилися літаки з червоними зірками на крилах. Під кулеметним вогнем і вибухами бомб конвоїрам було не до ув'язнених. Скориставшись цим всі розбіглись. Добре захекавшись, ми добігли аж до протилежної околиці села. Там протягом двох тижнів нас переховували незнайомі люди.

Після звільнення від німців ми змогли повернутись у свою домівку, де нас ждала сім'я Рахштейн.

В перший же день я поспішив глянути на місце нашого ув'язнення. Там в цей час розкопували велику яму з трупами наших односельчан. Серед них були останки мого вчителя Баланівського П.І. Аналогічна доля грозила і нашій сім'ї.

Пройшов ще деякий час і ми з жалем сонячним веселим ранком проводжали сім'ю Рахштейн, яка від'їздила додому в Ленінград.

Непомітно минали роки. Сестри Муся і Клара вирости, здобули вищу освіту, вийшли заміж. Тепер Муся носить прізвище Кулешова, а Клара – Волк.

Муся зі своїм чоловіком проживає в Санкт-Петербурзі, а її молодша сестра Клара – в США. Нещодавно вона в Вашингтонському музеї Голокосту натрапила на матеріали про Ольгопільське гетто. В списках знайшла й свою сім'ю. В 1995 році ми з Мусею Кулешовою побували в народному музеї історії села Ольгополя. На одному із стендів побачили матеріали про гетто (куски колючого дроту і спогади одного з партизанів, викладені в віршованій формі). День за днем пролетіло ще 54 роки після окупації.

Після пережитого лихоліття я ставлюсь до сестер Мусі і Клари, як до близьких родичів. Я називаю їх своїми любими сестричками, вони мене – братом. Нас споріднило горе.

Ольгопільське гетто. Безумовно, що його не можна ставити в один ряд з Бухенвальдом, Майданеком чи Бабиним Яром. Але гетто в Ольгополі теж не було курортом чи домом відпочинку. Його жителі мали напівголодне існування, приниження людської гідності. Ув'язнені цього гетто постійно були принижені думками про те, що завтрашній день може стати останнім в їх житті.

Необхідно зберегти навіки пам'ять про концтабори і гетто, про страждання й загибель багатьох мільйонів євреїв та людей інших національностей.

Іван Гарбуз (Праведник народів світу) і врятовані¹⁵

¹⁵URL:https://righteous.yadvashem.org/?search=%D0%A0%D0%B0%D1%85%D1%88%D1%82%D0%B5%D0%B9%D0%BD&searchType=rescued_only&language=ru&itemId=4041194&ind=0

Спогади в'язня нацистського концтабору Хамельбург Котляра Пінхоса Львича (оригінал, додаток 5).

Шановний пан головний редактор Левітас І.М.!

Я звертаюся до вас, як бувший в'язень фашистських концтаборів, моє прізвище Котляр Пінхос Львич (у таборі був Котляров Петр Львович №13771 шталаг 13/с 13/а). Народився я в 1922 р. в м. Умані, навчався у єврейській школі; у 1938 році, коли закрили всі єврейські школи, я поїхав до Одеси вчитися в ФЗУ; у 1940 р. я закінчив ФЗУ та пішов працювати токарем на завод. Коли почалася війна, 11 липня мене мобілізували в армію, і 25/VIII нас вже кинули в бій, не навчених, не озброєних, на три чоловіка одна гвинтівка. В нашій роті були самі хлопці 17—18 років, але воювали непогано, не гірше за дорослих. В Запорізькій та Дніпропетровській областях були дуже великі втрати, з кожного полку залишалася рота, багато поранених, ліків немає, ми тримали оборону Запоріжжя, велика перевага німців — нас вибили. Як нас німці били, — в жодному кіно не насміляться це показати. Я був поранений в руку та ногу, рани були не важкі, і я ще був у строю. В листопаді 1941 був контужений, втратив свідомість та попав у полон. Опритомнів у великій колгоспній коморі, нас там було чоловік 500. Мене туди затягли два солдати з моєї роти. Німець хотів мене застрелити, але вони мене підняли. Потім нас відправили пішки в Запоріжжя — без їжі, дорогою поранені падали, німці їх добивали, я був фізично здоровий і все витримав. Потім прийшли в Дніпропетровську тюрму, звідти нас гнали працювати на вокзал — перекачувати бензин із цистерн в бочки, це дуже важкий фізичний труд. Голод, холод — зима тоді була дуже холодна. Там працювали цивільні. Я і ще один лейтенант поміняли наші шинелі на чорні фуфайки для того, щоб було легше втекти. І ми все ж таки втекли, але треба було перейти через міст, охорона моста була на початку і в кінці моста. На початку стояли італійці, вони нас пропустили, а в кінці стояв німець та український поліцай. Лейтенант пройшов, в нього на голові було волосся, а українець зняв з мене шапку, палкою по голові побив мене та відправив назад у тюрму.

У 1942 р. нас молодих в'язнів відправили до Німеччини, до відправки повели в лазню, чого я дуже боявся, я на єврея не схожий, але не гаркавлю і світле волосся. В тюрмі багато було таких, що шукали євреїв, комісарів, офіцерів — їх називали шакалами, це були наші — росіяни, одного такого ми вночі задушили. І ось після лазні оголені мали пройти комісію, а переді мною йшов високого зросту з великим прутнем, а перевіряв німець у білому халаті і наш поліцай, німець закричав „майн гот“ і всі засміялися, а поліцай дивиться на німця; мене ніби хтось штовхнув, і я пройшов. У вагоні я познайомився з одним мл. лейтенантом, йому було 19 років, і ми з ним потрапили до найбільшого табору Хамельбург. У цьому таборі були всі наші офіцери високого рангу, генерали, у тому числі і Карбишев — він був особливий в'язень, він сидів окремо — маленький барак, огорожений колючим дротом. Нас молодих брали на роботу — прибирати табір, виривати траву і ще різні роботи. Я мав можливість наблизитися до огорожі, де сидів Карбишев, і я часто з ним говорив. Він був вбраний у сіру довгу гімнастерку без ремня. Він мені казав:

„Мене хочуть примусити виказати секрети оборонних споруд, хай мене розстріляють, я їм нічого не скажу, я не зраджу свою Батьківщину“. Він мене розпитував, який настрій у полонених, він казав: „Тримайте вище голову, вони виснажаться, нам допоможуть Америка та Англія, ми виграємо війну, ти передай всім, будь обережним, багато зрадників серед офіцерів і солдат, вони будуть вас агітувати проти радянської влади, не слухайте їх“, — та ще багато чого.

Раз на тиждень нас виганяли на площу молитися, піп був чи то болгарин, чи то серб – і мені довелося хреститися.

Молодих відібрали для роботи та відправили в м. Нюрнберг. Вже американці почали бомбити міста. Нас розділили по командам з прибирання після бомбардувань – це була для нас дуже добра робота, оскільки ми знаходили їжу. В нас був охоронець Курт, колишній злодій, рецидивіст, його цікавили золоті вироби, він примушував нас знімати цінності у вбитих; за це він нам давав їжу. Через 2 місяці нас відправили 100 чоловік у Судетську область на лісорозробки. Господар був Штрауб, а другий господар Вацлавик, робили ящики для снарядів, праця була важка, але там було багато чехів та змішані шлюби: німці з чехами. Вони нас жаліли і допомагали. Німці про це дізналися і нас відправили назад у Нюрнберг. Там нас знову брали на розчистку після бомбардувань. Німці мали маленькі валізки з цінностями наготові у дверей. Як гудить сирена, вони його хапають і біжать в бомбосховище, але сховища були дуже слабкі і багато гинуло. Нас попереджали нічого не чіпати – розстріл. Нам сказали, що Курта та 10 полонених розстріляли. Потім нашу команду відправили в місто Ашаффенбург на завод Гюльднер-Моторен-Верке (Güldner–Motoren–Werke) токарем. Там при заводі був табір, там ще працювали серби, поляки, чехи, дуже погано годували. Кожного місяця до табору приїздила велика машина з причепом, намальований „Червоний Хрест“ і кожному полоненому давали ящик, там було: згущене молоко, шоколад, галети, консерви, цигарки та ще багато чого, але це все не для нас, тобто росіян — ми стояли і облизувались. Нам сказали, що ми не були членами Червоного Хреста. Скільки тисяч молодих хлопців могли би залишитися в живих, якби ми були членами цієї організації. На заводах працювало дуже багато європейців, вони отримували із дому листи, посилки, вони жили в таборі з меншою охороною. Росіяни жили в середині табору і навколо есесівці, і на вежах з кулеметами. У нас були бавовняні матраци, набиті соломною, ми їх кидали на дрот і перескакували в барак – красти їжу, вони лякалися нас, ми були голодні, як звірі, не звертали уваги на постріли, що встиг схопити до рота, то твоє; коли перескакували до себе, на нас кидалися свої шакали і видирали у нас. Так було і в Дніпропетровській тюрмі. Привезли для корма мерзлий буряк і у дворі біля куреня була ціла купа, снігом покрита, поряд вежа з кулеметом. Декілька чоловік кинулись на купу красти буряк, німець почав стріляти, двох вбив, так вони лежали цілу добу і кров стікала на буряк. Наступного дня голод погнав мене на цю купу, схопив 3 буряка – одного вбили, а мені повезло, і мені дісталось пів буряка. Тепер я згадую і не можу повірити, що це було зі мною. Мої рідні не люблять, коли я розповідаю про це.

Коли англійці почали бомбити Ашаффенбург, хазяїн вирішив евакуюватися. Завод і нас відправили на південь Німеччини у м. Філінген поблизу швейцарського кордону. До табору прийшли із заводу Гюльднер-Моторен-Верке обер майстер і майстер забрати своїх полонених робітників і вони мене впізнали, нас було 22 чоловіки, і нас відвезли на завод „Фар“ (Maschinenfabrik Fahr) – там працювали французи і інші народи Європи. На ньому ми працювали, а ввечері нас відвозили у табір. Поряд працювали французи, один француз, на ім'я Еміль, чимось завинив, і його поставили шліфувати колінний вал до мотора, він брав шліфувальну шкірку, мочив в керосин, вставляв в дерев'янку і його кидало вперед і назад, так цілий день. І ось цей Еміль мені сказав, що він і ще двоє збираються тікати до Швейцарії та хочуть мене взяти із собою. А я подумав, чому саме мене, потім зрозумів, чому. В призначений день я вийшов із цеха, вони мене чекали. Мене перекинули через паркан, і ми сховалися за містом в городній будці, мене перевдягли в брюки і піджак, і там ми чекали до ночі. Серед французів був один льотчик, він міг по зірках визначати місце, де ми знаходимося, і в них була мапа. Тоді я зрозумів, навіщо я їм потрібен. В день ми ховалися в Шварцвальдському лісі, а вночі ми йшли, але треба було щось їсти. У німців в селах двоповерхові будинки і є підвали (келер), там в них були різні закрутки: свиняча тушонка, кури, гуси, різні овочі. Для мене це було новинкою, в нас цього не було. Французи мали із собою клейкий пластир, вони клеїли вікно у підвал хрестом і мене спускали вниз на обмотці — деякі французькі частини носили черевики з обмотками — і я на дотик відкривав скляні банки, зверху були скляні кришки з гумками з язичком і пружинка, і ось в темряві я опускав пальці в банку, шукав тушонку і кидав у мішок. Потім вони мене витягували – це було дуже ризиковано; зі мною їм було легко – я важив 40 кг.

Добрались до кордону і вдало перейшли. Мене від них забрали, викупали, помили, почистили і відправили у Цюріх, там були ще росіяни, потім нас відправили в Лозанну, там на карантині також були росіяни. Нас добре годували, нам об'явили, що ми є інтернованими. Нам видали американську військову форму — таку, що отримує американець, форму отримали і інші національності — ми повинні були на лівій кишенці носити нашу Червону Зірку. У Швейцарії нас дуже добре годували, потім нас розкидали по різних містах. Я потрапив до м. Гларусштос на кордоні з Австрією. Там ми працювали у сільському господарстві, вони не примушували, хто хотів заробити, вони платили дуже добре. Там я познайомився з однією єврейською родиною із Відня — вони мені купили путівку в санаторій — там мене підлікували, я набрав вагу, у мене з'явився рум'янець, як замолоду, ми жили в хороших умовах, як цивілізовані люди. Ми там хотіли працювати, щоб привезти додому хоча б що-небудь після такої війни. Нам там давали подарунки: взуття, валізи, сорочки та ін. Приїхали до Швейцарії представники МЗС та почали нас готувати їхати додому. Війна вже закінчилась, ми заходили по суботах до ресторану, замовляли горілку, коньяк; у нас вже були гроші, ми працювали, а росіяни, слава богу, пити вміють. І коли ми збиралися уходити – підходить кельнер і говорить: „Дякую, що прийшли, за вас вже заплатили.“ Ми питаємо, хто, а з іншого стола нас вітають і показують літеру „V“ – Вікторія – Перемога.

Ми почали збиратися. Купляємо дорогі речі, там були дешеві годинники. Нам подають хороші вагони — їдемо через Австрію, західну Німеччину, нас охороняють американці. Потім переїжджаємо східну Німеччину, нас висаджують із гарних вагонів і пересаджують у брудні теплушки і охороняють, як злочинців. Прибули до фільтраційного табору і пішки 5 км до іншого табору. Нас вишукували, у кожного було по валізі, у де-кого по дві. Нам дають команду поставити валізи праворуч, виходить майор, ноги розставив, руки позаду і говорить: „Ну що, довоювалися, зрадники Батьківщини“. Ми були добре вбрані — в макінтошах, капелюхах, з краватками. Потім майор командує наліво, 4 кроки вперед кроком руш, валізи залишилися. Відійшли метрів 20, ми бачимо, через наші валізи — бійка між офіцерами. Нас повели в лазню, якщо можна назвати це лазнею, нас побризкали якимось розчином, потім підстригли наголо і дали вживану армійську форму. Ми звідти вийшли, один одного не впізнали. Багато хто казали, що вони гірше за фашистів. Це нас відібрали лояльних, а офіцерів в концтабори. Серед нас були Герої Радянського Союзу – льотчики. Ми, не боялися тікати з концтаборів, і потім нас відправили по частинах. Я потрапив у 8-й мотострілковий полк. Невдовзі весь полк направили на охорону Берліну. Після виступу Черчіля в Фултоні зони поділилися. Я і ще троє солдатів охороняли шлагбаум. По ту сторону шлагбаума була американська зона. Двоє з нашого поста перейшли до американців. Потім я дізнався, що із 75 чоловік, які прибули із Швейцарії, 45 пішли в західну зону. Через такий прийом я не знав, на якому я світі.

Я писав в Одесу та Умань, але ніякої відповіді не було. Зв'язок погано працював. Тільки у 1946 р. моя двоюрідна сестра мені написала, що в Умані загинули мої батько, мати, сестра, а брат лежить в госпіталі, куля йому попала у підборіддя. Вони стрибали з парашутом – він був десантник – це було в Польщі – була ціла група – його сильно поранило – вибило всі зуби, кусок язика і підборіддя — він був молодше за мене на 3 роки – пішов добровольцем і отримав 20 руб. пенсії, тому що він був школяр.

У грудні 1946 р. мене демобілізували і я приїхав до Одеси, брат мене вже чекав. У нашої сестри чоловік загинув, свою квартиру не змогли відібрати і жили в 6 мет. кімнаті з сином і моїм братом. Я приїхав, побачив свого брата інвалідом. Йому потрібна була м'яка їжа: сметана, молоко, а тут цього не було, і він поїхав до Умані. Там він познайомився з жінкою – еж українкою, вона жила в селі, у неї була корова, дім, і він з нею одружився. Жили вони дуже добре, вона народила йому п'ятьох синів, всі виховані, гарні, всі з вищою освітою, старший син закінчив академію ім. Фрунзе, полковник, решта вчилися в Києві. Брат помер в 1992 р., дружина його навіть не знала, що він єврей, він боявся зізнатися: син займався в академії, потім працював у Держбезпеці – якби знали, що він єврей і дядько був у полоні, були б великі неприємності, ніхто не знав, що у нього є брат.

В 1947 р. я поступив на завод токарем, потім став наладчиком. На одному місті пропрацював 47 років. Перші роки до смерті Сталіна мене тягали в НКВС, як я, єврей, залишився живим, думали, що я шпигун — просто знущались... Ніколи не отримував премію за хорошу працю, завжди особливий відділ викреслював мене — всі робітники дивувалися, що я працюю краще, а

хто гірше — отримують премію. А останні 15 років це тавро з мене зняли. У мене хороша сім'я: дружина теж пропрацювала 45 років у службі зв'язку — зараз пенсіонерка, теж 10 років працювала на пенсії, син, внуки гарні. Мені повернули всі нагороди, вибачились, орден Вітчизняної війни I ступеня, медаль „За відвагу“ і багато ювілейних медалей. Після пенсії ще працював 10 років, потім захворів, мені зробили урологічну операцію і заборонили працювати, і ось вже 4 роки не працюю, отримую пенсію 70 грн. Виїздити поки не збираюся, оскільки залежимо від дітей, вони поїдуть і ми поїдемо але поки що про це не думаємо. Я дізнався, що німці виплачують бувшим в'язням, але мені не передбачено, оскільки я був у гетто, а не був оstarбайтером, оstarбайтерам було краще, ніж нам, вони працювали у бауерів, хоча б було, що їсти.

У 1956 р. я прочитав книгу про Карбишева „Коли фортеці не здаються“, письменник Голубєв С.Н., він так написав про цей табір Хамельбург, ніби він там був. Я йому написав листа, він мені відповів, що, якщо книгу будуть перевидавати, він впише мою розповідь. Потім вийшов фільм „Батьківщини солдат“, і там є мій образ — не одесит Петька, а смоленський хлопець. Я розумію — тоді був такий час. Посилаю Вам своє фото, якщо ви збираєтеся надрукувати в газеті. Я переписувався з радянським комітетом ветеранів війни, з Іллею Еренбургом, отримав від усіх відповіді. Хотів добитися чогось, але потім зрозумів, що все марно. Мене дивує, що ті євреї, що пройшли фашистські табори і уїхали за кордон, отримують компенсацію і хорошу пенсію, а ми тут — бувші в'язні, потребуємо допомоги, і нам нічого не дають. Ви, шановний, як голова єврейської общини, повинні добиватися, скільки вже нас залишилось, ще кілька років, і нікого вже не буде.

Вибачте, якщо не так ладно написано, це одна тисячна доля того, що я пережив.

З повагою Ваш Котляр П.
270069 Одеса—69
Ж Кюрі, 60, кв. 159,
Котляр П.Л.

Спогади в'язня нацистського концтабору Кравцова Михайла Юхимовича (оригінал, додаток б).

Я з болем згадую ті роки і те, що прийшлося пережити у важкі часи фашистської окупації.

Для початку пару слів про себе.

Народився в 1927 р. в бідній єврейській сім'ї. Хто ж я, як людина, громадянин колишнього СРСР, а тепер „громадянин незалежної вільної України“? Я сам собі дав відповідь, може бути не зовсім правильну. Я продукт нашого суспільства.

Так хто ж я?

Національність – єврей. Вчився в українській школі. Рідна мова – російська. В паспорті пишу – українець.

(Змінив національність в зв'язку з обставинами).

Те, що я опишу – це не підслухане оповідання очевидця, а особисто пережите. Це жива історія єврейського народу під час окупації, одиниці якого по волі випадку залишилися живими.

Народився в Миколаївській області. Батько помер в 1933 р. Мати, спасаючись від голоду, переїхала в Донбас, в м. Алчевськ. Працювала в ідальні метзаводу прибиральницею.

1941 рік. Фронт знаходиться в 35 км від міста. Нас, школярів, направляють на сільгоспроботи на Старобільщину в село Нещеретово.

В липні німці почали черговий наступ і нам в колгоспі видали довідки і відпустили додому. Ми згрупувалися і пішки рушили додому, а це приблизно 150 км. По дорогах в напрямку Ворошиловграда вдень і вночі рухалися відступаючі війсьські частини. Під Новим Айдаром нашу групу неочікувано обстріляли німці. З переляку ми розбіглися по полю. Мене підібрали солдати і довели до Ворошиловграда. Звідти безперервним потоком йшли в ростовському напрямку цивільні і військові. Постійно, хвиля за хвилею, налітали німецькі літаки і бомбили цей людський потік.

За давністю я не пам'ятаю дату, але німці нас захопили в с. Бірюкове. На окраїні м. Ровеньки на кукурудзяному полі, огороженому колючим дротом, німці зганяли наших полонених військових і цивільних осіб. Мене, як хлопчика, якийсь офіцер згріб за комір і стусаном під зад вигнав за огорожу зі словами: „Нах матка. Бистро.” В загальному з пригодами я повернувся додому.

А в цей час німці з допомогою поліції наводили в місті порядок. Всіх євреїв зібрали на окраїні міста, в Північному селищі, і розмістили в бараках, охороняємих поліцією. Згодом всіх знищили. А так як у матері було російське прізвище (Кравцова) і сусіди не видали її, вона була на волі. Хлопці, що повернулися розказали матері, як ми попали під обстріл, але чи живий я - ніхто не знав. Мене вважали загиблим. Кожний тиждень треба було ходити в поліцію відмічатися. Із-за боязні бути покараним за укриття євреїв господарі (жили ми на приватній квартирі) зажадали звільнити кімнату. Поселились ми в закинутому флігелі. При черговій реєстрації жінка, яка знала матір, заявила на неї німцям і її арештували. Тримали її в міській тюрмі.

Щоб якимось прохарчуватися я ходив на села, видаючи себе за безпритульного. Я не можу описати умови утримання арештованих, але ви зрозумієте. Часто вночі арештованих виводили на розстріл в кар'єр, який знаходився в 300-х метрах від тюрми. В грудні 1942 р. матір випустили. Пройшло 50 років, але подробиці повернення ніколи не зітруться в пам'яті. Мене часто дружина дорікає за те, що я ніколи не розказую дітям, внукам про пережите минуле. Дай боже, щоб нове покоління не бачило і не переживало тих страждань і мук, які прийшлося пережити нам.

Я не знаю, як вона дійшла від тюрми до флігеля. Ноги були як колоди, розпухлі, синьо-чорне від побоїв обличчя, а волосся на голові ворушилося від вошей. Від нестерпних мук і знущань в тюрмі вона намагалася покінчити з життям. А ввечері з'явився п'яний поліцай. Поламав єдину табуретку і стіл, зроблений з ящиків, розбив вікно. У дворі стояли румунські солдати. Вони прогнали поліцай і допомогли дошками забити вікно/

Через кілька днів знову ввечері нагрянув поліцай і німецький офіцер. Всю „роботу” робив поліцай, а німець стояв в стороні. Було холодно і я був одитий в пальто, на ногах один італійський черевик з шипами і шахтарська колоша, порвана шапка. Так я виглядав. Поліцай почав зривати ганчірки, якими була вкрита мати, а потім прикладом вдарив мене і я вилетів в коридор. Німець ногою вдарив мене і почав щось говорити, показуючи на двері. Від пострілу я схопився і вибіг на вулицю. Стріляв поліцай. В темноті я добрався до залізничної станції. В цей час йшла погрузка в вагони людей, яких вивозили в Німеччину. Мене заштовхнули в загальний натовп і я очутився в вагоні. Так я опинився в Києві на Львівській 24. Це було в перших числах січня 1943 року.

А потім поетапно був Перемишль, Краків, Берлін. Коли мене запитували національність, я говорив – українець. Берлінський табірний номер був И-752 8.2.43. За цей час я перетворився в наглядний посібник – скелет, обтягнутий шкірою. Мабуть тому, коли розбирали на роботи, мене залишали доходити.

З Берліна мене взяли на роботи в сільське господарство с. Земритц (Шверин на Варті). Поселили в бараці, обнесеному колючим дротом, де знаходилися ще 40 чоловік російських, колишніх полонених. Двоюрусні нари і паперові матраци були нашими ліжками. Господар, крупний землевласник на прізвище Дойч володів землею в с. Альтефіно і Земрітц. Своє перше знайомство з роботою я отримав коли мене змусили вести биків в Альтефіно в кузню для підгонки збруї. Вирвавшись від мене бики почали бігати по полю. В цей час і з'явився на мотоциклі господар, а слідом і управляючий.

Перший удар мотузкою я отримав по голові і плечах. Більше я нічого не пам'ятав. Прийшов до тьми на соломі. Телята лизали мені руки і обличчя своїми шершавими язиками.

Потім були уроки ще жорсткіші. Два роки я пробув в Німеччині в прямому сенсі як раб, придумавши легенду безпритульного, щоб не знали, що я єврей. Дехто в таборі здогадувалися по фізіологічному признаку чоловіків (обрізані), але не видавали.

1-го лютого 1945 року мене звільнила Радянська Армія. Потім 6 років служби в армії, і я в квітні 1951 р. повернувся знову в своє місто, де живу і працюю по сьогоднішній день. В цьому листі висилаю фотокопію (оригінал, як пам'ять зберігаю) під час перебування в Берліні. Якщо мої спогади будуть корисні в вашій благородній праці – я буду радий.

З повагою, Кравцов Михайло Юхимович

P.S. Користуючись нагодою, звертаюся до громадської організації „Міжнародна спілка колишніх малолітніх в'язнів фашизму”, що знаходиться за цією адресою.

На Україні існує організація БАС, яка проводить реєстрацію осіб – колишніх в'язнів, остарбайтерів для отримання компенсації від уряду Німеччини. Для цього потрібно підтвердження – довідку (ніби-то німці видавали) про перебування в Німеччині в період 1941-1945 роках. Я звертався в міський, обласний, по місцю народження КДБ, в спілку Червоного Хреста, в ЦАМО м. Подольська. Ніде в списках не значусь. Написав в Німеччину в м. Арользен – відповіді нема. „Правда України” на мій запит до кого звертатися – мовчить. Може бути через газету підкажете, як доказати очевидне довідкою,

тому що таких людей ще багато. 45 років, як вигнанців, і докоряли за те, що були в Німеччині, а тепер необхідно підтвердження. Але ж в армії в органах СМЕРШу, а для громадян – в КДБ на кожного з нас малося досє.

Завчасно дякую.

**Спогади колишнього в'язня нацистського концтабору Дахау
Поліщука Якова Мойсеєвича (оригінал, додаток 7).**

Mitgliedsbuch		Aufgaben unserer Organisation:
Name:	POLISCHUK	<ul style="list-style-type: none"> - Pflege des Andenkens und der Ehre der im KZ Dachau Ermordeten, - die Erhaltung des ehemaligen Konzentrationslagers Dachau als eine würdige Mahn- und Gedenkstätte, - alle Bemühungen zu bekämpfen, welche die Existenz der Konzentrationslager und die dort begangenen Greuel leugnen, - Widerstand zu leisten gegen jede Form einer erneuten nazistischen Ideologie, - die Zusammenarbeit mit anderen Lagergemeinschaften und Verfolgten-Organisationen. - die Mitwirkung an der Verständigung und Freundschaft zwischen den Völkern zur Sicherung des Friedens im Geiste der im Lager bewährten internationalen Solidarität.
Vorname:	Jakow	
Geburtsdatum:	23.03.1923	
Straße:	Tschuatsja Nr. 24/93	
Wohnort:	252061 KIEW 061	
Nation:	U.S.S.R.	
	1987	
Unterschrift		<p>Der gesamte Satzungstext wird auf Anforderung zugesandt.</p> <p>Lagergemeinschaft Dachau seit 1944 eingetragener Verein seit 1987.</p>
Verfolgter ja ☒ nein ☐		
Wo	KZ-DACHAU	

Травень 1941 рік. Проходять іспити. Закінчую 9-й клас 77-ої середньої школи. Попереду канікули. Пляж, сонце, Дніпро. Щороку влітку мене і мою сестру батьки вивозили на відпочинок до невеликого містечка Коростишів, неподалік від Житомира....

В неділю 22 червня мав відбутися футбольний матч між москвичами та киянами на тодішньому Червоному стадіоні по вул. Червоноармійській.

І ось перші звістки про війну. Фашисти бомбили вузлові станції під Києвом, деякі об'єкти у самому Києві. Люди стояли у гучномовців. Слухали виступ В.М. Молотова про віроломний напад Німеччини на Радянський Союз. Почалась Велика Вітчизняна війна. Нам тоді було по 16 — 17 років. Молодь через військкомати відправляли в тил на схід. Багато хто залишався в Києві, вступали в ополчення. При Печерському райкомі КСМ створювалась група оборони.

При школі організували військову частину протипожежної і повітряної оборони. Перебували на казарменому положенні, носили протигази.

Розташовувались на розі вул. Рози Люксембург та Жовтневої революції №25. Займали весь перший поверх цього сірого будинку №24/7

Київ готувався до оборони. Ми чергували на дахах будинків, у газо- та бомбосховищах. Було чути канонаду обстрілу міста з гармат німецькими військами. В Голосіївському лісі будували укріплення.

Фашисти наближались до Києва. 18 вересня 1941 року разом з військами регулярної армії, військами НКВС перетнули Дніпро і окопалися у м. Бориспіль.

Відбувся мітинг. Нам видали 5-зарядні гвинтівки, саперні лопатки. Копали укриття.

Нерівний бій, оточення, полон.

Фашисти гнали наших військовополонених в р-н м. Бровари. На території парку відпочинку, розташованому у лісі німці спорядили огорожений колючим дротом і вишками табір військовополонених. В таборі перебувало не менше 100 000 військовополонених, які опинилися в оточенні. Кулеметні установки на вишках з прожекторами, охорона СС з собаками. З ближніх сіл Київської області приїжджали старости, забирали своїх людей, але таких випадків було небагато.

За колючим дротом без їжі і води, в неможливих умовах, були наші солдати і командири, які ще повністю не усвідомили, що на них чекає, і як це все сталося.

В таборі з'явилися зрадники, поліцаї, прислужники фашистів, вони вказували своїх же солдатів на неминучу загибель.

Здійснити втечу з табору було не так просто, на кожному кроці чатувала смерть. З кожним днем людям ставало все гірше. Надіялись на будь-яке диво, та дива не було. Почався голод. Пам'ятаю, мешканці найближчих сіл приїздили до табору, шукали своїх близьких, через дріт кидали полоненим хліб, картоплю, німці відганяли, часто стріляли.

День 26 вересня 1941 року мені запам'ятався на все життя.

Після довгих і страшних мук у броварському таборі військовополонених поліцаї і зрадники, посібники фашистів викидали на коло осіб єврейської національності, політпрацівників, комісарів, а це — неминуча смерть. Недавно вони разом служили, а зараз вони в білих пов'язках на руках здавали своїх же товаришів на неминучу загибель. Продались фашистам ці покидьки за додаткову баланду. Тут же неподалік було чути постріли.

Сірим раннім ранком ще стелився туман, і не чітко було видно дріт. Неподалік, в куті, майже під самою вишкою товариші зробили лаз. Кілька чоловік вже вибрались, а я все думав, куди вони просуваються, та й собі за ними. Мені вдалося втекти від неминучої смерті. Це була моя перша втеча з табору.

Шлях мій був до Києва. Дорогою харчувався морквою, неприбраним буряком, в той час то була найкраща їжа.

Києва дістався за дві доби. Зупинявся в деяких селах під Києвом. Що ближче підходив до рідного міста, то краще виднілась червона заграда. Не міг собі уявити, що горів Київ. Добу прожив на Трухановому острові, а потім перебрався в роздягальню пляжу. Виявилось, що в цій роздягалці я був не один,

там було ще два підлітки єврейської національності. Жовтень місяць, ставало все холодніше. В Київ пробрались в район Подолу на єдиному поромі, який переправлявся через Дніпро на Нижній Вал, якщо не помиляюсь, чи Верхній. Вийшли на Житній базар, обміняли картоплю на хліб. Базар був велелюдний. Ходили поліцаї з білими пов'язками. Двоє з них нас зупинили. Запитання — документи, хто такі? Не роздумуючи довго, я кинувся в бік прилавків, тільки почув крик: „Стій!“ Доля тих двох підлітків мені невідома. Їх нерішучість мала наслідки на місці.

Горів Хрещатик і прилегли до нього вулиці.

Йшов в гору по вулиці Кірова, зустрів Олену Тимофіївну, нашу двірничку. Вона мені порадила, щоб я уходив з Києва: „Інакше підеш туди, куди пішли всі ваші — в Бабин Яр“. Зайшов до свого шкільного друга, який жив на території водоканалу, його мати також порадила піти, дала мені деякі теплі речі. В районі Палацу піонерів (філармонія) зустрів Івана Кузьміна, бувшого учня 79-ої середньої школи, він, як виявилось, служив поліцаєм, носив карабін. На щастя, він мене не впізнав.

Хрещатик горів. Люди жили на Петрівській алеї, на схилах Дніпра, всюди, де можна було б поставити намети. Пройшов по вулиці Мерінгівській, спустився до Бесарабки, по бульвару Т. Шевченка, Круглоуніверситетській, де пройшли дитячі роки.

На площі Б. Хмельницького також стояли намети, в них жили погорільці з центральних вулиць.

Володимирська гірка, знову Поділ, пором, і — прощай на довгі роки рідне місто. Довелося з ним зустрітися тільки наприкінці 1948 року на руїнах Хрещатику. А за минулі роки було все, та більше поганого.

І знову згадую.

Стало холодно. Врятуватися від холоду і голоду можна було тільки серед людей в селах. Таких як я було немало.

Зима 1941 року була сувора. Вдячний від душі і серця добрим українським людям із сіл: Погреби, Зазим'я, Вигурівщина, які не дали померти з голоду, замерзнути, допомагали, чим могли, я їм платив і допомагав своєю працею по господарству.

Довший час жив у баби Акулини в селі Зазим'я, яка врятувала мене від неминучої загибелі. Разом ходили по вільшину для паління печі. Жила вона сама на околиці села. У цієї літньої жінки син був поліцаєм і, коли він її відвідував, бачив мене. Він не жив з матір'ю. Часто запитував: „кого ховаєш? Мені відомо“. Залишитись стало небезпечно.

У лютому 1942 року я пішов із села. Із вдячністю і любов'ю цю старшу українську жінку, її руки, трудівницю, обличчя у зморшках і її ясні очі, бабу Акулину із села Зазим'я Київської області.

Зимової холодної і голодної ночі мій шлях лежав на схід. Но мені була тілогрійка, обмотки з ганчір'я, на ногах підв'язані калоші. Так я і дійшов у Згурівський район тоді Полтавської області у радгосп „Червоне відділення“.

Тут жили і працювали у відведених бараках наші військовополонені. Фашисти навідувались сюди зрідка, тоді, коли треба було щось увозити,

грабувати місцевих мешканців. Я працював водовозом на волах, часто співав, танцював, вистукував чечітку.

Ходив по селах, випрошував кусні хліба, пригадую село Оржиця, де йшли потужні бої, та люди добрі, допомагали. Все приносив у барак, ділили між товаришами.

Влітку 1942 року військовополонених увозили в Німеччину. Була перевірка, відбір військовополонених. Завдяки моїм товаришам, мене вивезли разом із ними. У вагонах для худоби, без їжі та води, все далі і далі від Батьківщини. Багатьох не дорахувались до кінця шляху. Часто думали про втечу, але тільки в думках. Згадували рідних, близьких, а ешелон все йшов і йшов на захід.

На зупинках виходити не дозволялося, каралося смертю. Привезли нас у невелике містечко Кюнздорф на деревообробну фабрику. Пізніше ми дізнались, що ми у Австрії. Всіх нас, як робочу силу придбав шеф цієї фабрики.

Поселили в бараках, годували відваром з брукви, кольрабі, хліб — по 100 — 150 г з домішками. Працювали в лісі на лісоповалі. На одязі на спині напис KG (крігсгефандене — військовополонений).

За людей нас не вважали, принижували, часто викликали у жандармерію.

Жили дружно, тримались разом, особливо товариші з Кубані. Вони знали, хто я і допомагали мені. ...

В тюрму міста Клягенфурб, де було гестапо, перший раз я попав по доносу одного із військовополонених із Західної України. Він виявився інформатором і зрадником в бараку. Викликали у гестапо, допитували про зв'язки, пропаганду серед військовополонених. Допити супроводжувалися побиттям і насиллям. Більше двох місяців провів у цій тюрмі. На стінах камер написи тих, хто більше не побачить ні сонця, ні світла. Надію я не втратив. Прямих доказів, хто я, гестапо не мало.

В кінці 1942 року я був звільнений і скерований в невелике містечко Брюкль в Австрії на маленьку фабрику з обробки деревини, фірма „Альбин Гратцер“. Важка праця в лісі, вантаження лісу у вагони.

На фабриці працювали вивезені з Криму особи татарської та російської національності. Носили нашивки „OST“. Часто навідувалися жандарми з місцевої поліції. Рани почали загоюватись, після тюрми стало легше.

На початку 1943 року на фабрику знову приїхало гестапо, знову я був арештований. Допит, побиття, та ж камера, ті ж написи на стіні.

8 грудня 1943 року я був ув'язнений у концтабір смерті Дахау. Потім дізнався, що табір розташований неподалік міста Мюнхен. Зв'язали нас кайданками по двоє. Конвой: вартіві СС з вівчарками. Везли нас Мюнхен в красивих купейних вагонах. Потім 18 км гнали через містечко Дахау у табір. Привели до невеликої сірої будівлі, міст, а внизу виритий яр, залитий водою. Це була прохідна в табір. Залізні ворота, на них напис: „Arbeit macht Frei“ (праця дає свободу). Колись до війни дивився фільми „Болотні солдати“ та „Професор Мамлок“. Й гадки не мав, що попаду у цей жахливий табір смерті. Перше, що кинулось у вічі, це велика площа (апельплац). Місце, де проходили страти, насилля, перевірка кількості в'язнів. На цьому місці з 1933 р. знищували, вішали антифашистів і видатних німецьких учених, тих, хто був проти

фашистської чуми. Фашистські вирошки Гімmlер, Герінг, Гітлер. За уточненими даними через концтабір Дахау пройшло 206 206 в'язнів, з них з 1933 по 1945 рр. знищено 31 591 в'язня.

Лазня, стрижка, обробка смердючою рідиною. Дали колодки, смугастий одяг. Все решта вилучено. Із лазні гнали по холоду на карантинні блоки (бараки).

Помістили у 17-й блок. Від одного тільки вигляду в'язнів — це були скелети, шкіра та кістки — ставало страшно, а нас чекала така ж доля. Зареєстрували. Я назвався Савицький Олександр із Згурівського району Полтавської області. Писар штабу №2, німець на прізвище Пітценгер видав мені червоний вінкель (трикутник) з написом R — росіянин і клапоть білої тканини, де вказаний номер 59998. Розповів де і як пришити. Відтоді я став номером. В таборі за прізвищем не викликали, тільки за номером. В штабі №2, а їх в блоці було 4 і два входи, де староста блоку був капо Віллі — німець, бандит із зеленим вінкелем, йшло своє звичайне життя полонених в'язнів.

Нас стригли, приходив, пам'ятаю, єврей з нашивкою, жовтою зіркою на спині і підстригав так, що по середині голови був проріз, а по боках залишалось 2 см волосся. Ми це називали гітлерштрассе. Мені доля цього чоловіка залишилась невідома.

Вже за деякий час нас впізнати було неможливо. Ми стали такими же скелетами, як і наші попередники. Годували: буханець хліба з тирсою 400 г на чотирьох в'язнів. Приварок: варена бруква 0,75 л і ерзац кава. Коли ділили хліб, один вигукував, кому, а сам стояв спиною до того, хто ділив. Баланда — так називався цей приварок, без смаку і запаху.

Думка у в'язнів була одна: як дістати що небудь поїсти.

Ввечері дві — три гнилі картоплі і знову ерзац кава.

В таборі не виживали ті, хто зовсім втрачав надію, цікавість до життя і оточуючих та надію на спасіння.

Часто капо виганяв на перевірку в холод і дощ, люди падали, він їх бив. Староста блоку міг тебе побити, убити, позбавити пайки хліба, приварка. Він був поставлений над нами есесівцями. Але він був такий самий, як і ми, в'язень, носив такий самий смугастий одяг з номером, як і ми, тільки у справжніх черевиках і випрасуваному смугастому костюмі. Він був німець.

На роботу із карантинних блоків не брали, тут в'язні вмирали від голоду і хворіб. Це було місце виживання.

Концентраційний табір Дахау все більше входив у наше повсякденне життя. В таборі проводилися експерименти над в'язнями. Есесівські лікарі використовували щодо в'язнів такі методи, що вони не виживали, а якщо і виживали, то ненадовго. Приречені були поляки, чехи, югослави, італійці, німці-антифашисти і, безумовно, російські військовополонені і ті, хто був ув'язнений у цей табір.

В катівнях і карцерах табору убивали, били, морили голодом і позбавляли людської гідності. І все ж люди жили і боролись, старались бути разом, помагали один одному.

Зрідка есесівці заходили на карантинні блоки, тільки, коли була перевірка. Все виконувалось блоковими, штубовими капо. Вони були: твій бог, твоє життя.

По троху стали брати на роботу тих, хто міг пересуватися і був міцнішим. Стала з'являтися картопля, бруква. Ті, хто працював, старалися непомітно перенести із робочих команд, хоча і були різні перевірки.

Деякі вістки почали просочуватися з волі.

Десь в середині 1943 року вранці в умивальнику (вашпраум) хтось мене покликав: „Яшо, не пізнаєш мене?“ З червня 1941 року я вже забув своє справжнє ім'я, а був давно Саша. Мене впізнав мій сусід з Києва Едуард Екерт, який мешкав по вул. Енгельса. Все згадалось. Багато про що поговорили. Важили ми тоді по 34 —35 кг, були справжнісінькі скелети.

Розповів про себе: в Києві потрапив у гестапо за підробку документів (аусвайс) для товаришів. Був у таборі на Керосинній, а потім вивезли до концентраційного табору смерті Маутхаузен. Благо, що вмів малювати, вижив. Портрет блокового визначив його долю. Його скерували в робочу команду. Транспорт проходив через концтабір Дахау. Всім, що було в моїх силах, я допоміг йому. Зустріч була короткою. Я був вже зарахований у робочу команду.

Судячи з усього, в таборі існувала підпільна організація із німецьких товаришів, в яку входили і наші російські військовополонені.

Неблагонадійних в'язнів, які були на обліку в табірній адміністрації, старались здихатись із табору в робочі команди (аускомандо). Так писар штуби вийняв мою картку, і я опинився на транспорті. Робоча команда „Мюльдорф“ — це невеликий завод у лісовому масиві, який посилено охоронявся. Працювали в'язні в головному цеху заводу. Під безпосереднім наглядом вільнонайманих німців різали автогеном сталеві листи з підбитих танків. СС з собаками безпосередньо в цеху. Табір знаходився в лісі, огорожений стіною і колючим дротом під електричною напругою

Кулеметні вишки, охорона, прожектори. Два бараки для в'язнів, а також на території табору будівлі для охорони і підсобні приміщення.

В середині 1944 року було чути відгуки II-го фронту.

Побиття і приниження з боку капо, старостів, солдатів СС ми відчували на собі щодня. Голод, холод і непосильна праця забирала наших товаришів щодня.

Ми чекали звільнення, а фашисти звірили.

Деякі німецькі в'язні були зв'язані з робітниками. З'явилися газети, звістки з волі.

Охороно при нальотах англо-американської авіації заганяла нас до бункерів, ставила обличчям до стіни з піднятими догори руками. В цей час думали, що прийшов кінець. Після нальотів знову виганяли на роботу.

Пам'ятаю, під № 9 капо в нас був німець, старий ув'язнений Готліб. Про нього я написав в Німеччину у своїх спогадах. Виявилось, що він антифашист із Мюнхена, один із перших, що потрапили в концтабір Дахау. По можливості, він допомагав нам, чим міг. Ми із почуттям вдячності пам'ятаємо цього німецького товариша.

Другий фронт наближався, а зі сходу йшла наша рідна армія. Фашисти гнали нас на захід у бік наших союзників.

Привал. Ми знемагали від втоми. Багатьох німці пристрілювали в дорозі. Лісовий табір без бараків, одні землянки, огорожений дротом. Солома, дерев'яні настили в землянках. Видно, ми тут були не перші. Тут пройшла не одна команда. Багато хто тут залишився назавжди.

Група наших товаришів військовополонених з 5 чоловік, в їх числі Микола Коскін із Ленінграду, Леонід Кудашев із Сибіру та інші товариші. Мені доручили намітити місце втечі, набити кілочки, що я і зробив в темноті. Охороняли нас солдати (вермахт). Інструмент був заготовлений ще з заводу. Підняли дріт і ми вийшли на свободу. Ще не вірили, що на волі, а душа раділа. Вдень ми не йшли, а йшли вночі, на схід. Почали з'являтися білі прапори на будинках — ознака капітуляції.

Йти було важко, втомлювались, та й сил було мало. На дорогах стали з'являтися іноземні робітники, військовополонені. Зустрічали в лісах присипані землею могили. Фашисти замітали сліди своїх злочинів.

Дещо можна було дістати з їжі. Багато їсти ст. лейтенант М. Коскін не дозволяв.

Шлях наш лежав на схід до своїх. Часто зустрічалися з армією союзників, відчувалося що війні кінець. Ми ще не зовсім усвідомили, що залишились живі. Зустрічали: французів, чехів, поляків, італійців, югославів, багатьох військовополонених, вивезених на роботи в Німеччину а також вже бувших в'язнів концтаборів і німців, які йшли дорогами своєї країни. Зустріч із нашими солдатами відбулась у районі невеликого селища Прегартен, де проходили демаркаційна лінія по шосе. Пам'ятаю, з одного боку стояли танки з білими зірками, а з іншого — з червоними. Зворушливі рукостискання, вдячність за визволення. Вперше побачили погони.

Це була Перемога.

Перші перевірки на армійських пунктах. Запис зі слів. Адже концтабори документів не видавали. Видавали тим, хто був безпосередньо звільнений. А у багатьох таборах документ видавався табірним комітетом, як це було в концтаборі Дахау, підписаний при звільненні. Всі відомості знаходились і знаходяться в архівах Німеччини. Наших товаришів військовополонених відібрали, адже вони служили в армії. Мене і моїх товаришів скерували у Відень (Австрія), де був збірний пункт усіх вивезених фашистами до Німеччини.

Двохсотий запасний полк.

Перевели німецьких важких коней через частину Австрії, Угорщину, Бесарабію для відновлення зруйнованого війною народного господарства. Шлях був важкий при 25-30⁰ спеки. В Унгенах коней здали.

І ось ми на Батьківщині.

З обіймами вона нас зустріла. Завантажили в ешелони і привезли на шахти Донбасу. І знову важка непосильна праця в шахті, і це після концтабору.

Там же зійшовся з простою українською жінкою, яка теж мала термін ув'язнення на ті часи. Працювали разом з німецькими військовополоненими, тільки вони були під конвоєм, а ми — ні.

В шахті №47 „Ворошиловградвугілля“ пропрацював більше двох років. Там же народилися мої дві доньки Галочка і Рита.

У Києві з'явився тільки наприкінці 1948 року. Сім років я був під іншим ім'ям і прізвищем — Савицький Олександр. На щастя, знайшлась в архівах моя метрична виписка, і я знову Яша Поліщук.

Хрещатик був зруйнований, мій дім на вул. Мерінгівській згорів. І все ж життя продовжувалось.

У 1949 році я поступив на фабрику музичних інструментів (музкомбінат), відтоді працюю майстром-настройщиком роялів і піаніно.

Все, написане мною – це коротка розповідь. Я не письменник. Хіба можна все пережити написати на цих сторінках.

А писати можна багато: в ім'я наших дітей, онуків, правнуків, щоб вони ніколи не відчували жахів війни. Пройдуть роки, десятиріччя, та в пам'яті залишиться, заради чого наш народ переміг. Мільйони життів забрала війна. Ще історія не підрахувала, скільки.

Ми, будучи в'язні концтаборів, шануємо пам'ять загиблих, тих, хто не дожив до Перемоги. Шануємо пам'ять тих, хто нас звільнив і віддав життя за Перемогу, за світле майбутнє.

Я. Поліщук

Спогади ув'язненої концтабору Талалаївка Тальської Бузі Львівни (оригінал, додаток 8)

37

Я, Тальська Бузя Львівна, дівоче прізвище – Лейбович, народилася 25 жовтня 1925 року, колишня Київська область, а тепер Черкаська область УРСР.

Коли почалася війна з фашистською Німеччиною 22 червня 1941 р., я і мої батьки, батько Лейбович Лейб Абрамович, мати Лейбович Ріва Абрамівна, сестра Хана Львівна жили і знаходилися в м. Умань. 30 липня 1941 р. був висаджений десант німецьких танків і німці окупували місто Умань. Через кілька днів після окупації міста Умань, тобто в перших числах серпня 1941 р. німці влаштували перший погром. Хватали і розстрілювали людей, особливо єврейської національності. Люди почали ховатися, де тільки могли.

Наша сім'я і деякі наші сусіди встигли заховатися на горищі сусіднього дому. Ми за собою прибрали драбину. Цілу ніч гриміла стрілянина, кричали не своїм голосом. Під ранок трохи затихло. Люди почали виходити з тайників, розходитися по своїх домівках. Після цього погрому зробили облаву. Зібрали євреїв, в тому числі нашу сім'ю, і погнали в гетто, яке влаштували на території Уманського ринку (ратуша), де ми перебували з жовтня 1941 року по 22 квітня 1942 року. Нам зразу наказали зробити з жовтої тканини круглі знаки, ми ці знаки пришивали на одяг, на спині і на грудях, щоб було видно, щоб ми відрізнялися. Коли були в гетто хтось зробив пожар в педучилищі. Це було поруч з гетто і, звичайно, звинувачували, що це зробили євреї. Тут же нас вигнали тушити пожар, розстрілюючи на ходу. Тут же взяли 4 лікаря і їх повісили на заборі. Познущалися, як хотіли німці і поліцаї. Особливо

вислужувався поліцай Панченко. Він дуже знущався з людей. Ми дуже голодували в гетто і треба було просити шматок хліба. Ми все уже продали і треба було щось робити.

Я вирішила вийти з гетто, на жовті знаки накинула великий платок і пішла в місто. Мене зразу ж забрали німці, завели мене в комендатуру і тут же мені дали 25 різок і наказали через 2 години занести 1000 рублів. Якщо я не занесу, мене розстріляють.

Мати ходила до будинках в гетто. Зібрала ці гроші і мене відпустили. А через 10 днів в гетто нас построїли по 5 чоловік в ряд і тут же поліцаї і німці відбирали людей, які могли ще працювати. Дітей і стариків вивезли і розстрілювали за містом у відомій Уманській ямі.

Після звільнення міста від німців там споруджений пам'ятник розстріляним фашистами євреям. Щорічно жителі міста і других міст відвідують це священне місце, де розстріляні близько 20 тисяч євреїв.

В квітні 1942 року моїх батьків, сестру і мене забрали і повезли в концтабір Кузьмина Гребля, Христинівського району. З цього концтабору кожного дня вивозили багатьох євреїв, дітей і стариків, і розстрілювали. В цьому концтаборі залишилося дуже мало євреїв, нас гнали в село Михайловка, Вінницької області. Батьки були виснажені і хворі. Вони були в таборі села Михайловка. Мене погнали на роботу, прибирати сніг, грязь. Після роботи нас гнали в табір, де ми знаходилися в клунях, де колись тримали корів.

Коли я прибула ввечері в концтабір мої батьки і ще багато євреїв були розстріляні. Мені запам'ятався поліцай – нелюд Сокирський. Це був страшний знущай. За те, що я нагнулася підняти лопату, яка випала з рук, він підняв грудку і кинув мені в обличчя, від чого в мене донині шрам на лиці біля носа. Він сильно знущався, коли нас гнали на роботу. Кричав: „Бігом нагору”. Хто вже не міг бігти, тут же розстрілював. Мені запам'ятався приїзд німця, якогось начальника, якого звали д-р Грубер. Коли німець вийшов з автомобіля, до нього назустріч вибіг поліцай Сокирський, привітав його. Для того, щоб вислужитися, показував як треба євреїв бити і знищувати. Бив руками, ногами і нагайками.

На початку 1943 року нас перегнали в концтабір Талалаївка, Христинівського району. Через деякий час я познайомилася в концтаборі села Талалаївка з єврейським хлопцем на прізвище Тальський Яков Ісакович. Ми з ним домовилися, що якщо ми залишимося живими – ми поженимося. Він часто зі мною зустрічався, жалів мене. Останнім часом в кінці 1943 року йшли чутки що 13 грудня 1943 року буде облава і будуть розстрілювати. Почалася паніка, сльози. Почали радитися з Тальським Яшою і домовилися здійснити втечу з концтабору. Ховалися ми в скиртах в соломі, радилися куди бігти. Вночі в лісі ми зустріли кілька чоловіків з гвинтівками. Запам'яталося Баранов Михайло і Нагаєвський Юхим. Вони нас почали розпитувати хто ми і куди йдемо. Це виявилися українські партизани. Вони запропонували Якову піти з ними в партизанський загін. Мене вони не взяли бо я була дуже слабенька, виснажена. Порядившись, провели мене в бік с. Росошки. Я так і зробила. Розлучилися і попрощалися. Я довго бродила, але попала в село Росошки, Христинівського району. Ходила по будинках, просила їжі і притулку. Попала до одної селянки в селі Росошки на прізвище Боюс Васелина Микмитівна. Дуже добра жінка,

пожаліла мене і рискнула своїм життям. Залишила мене в себе дома і сказала, що якщо зайдуть сусіди або німці, будеш ховатися в клуні. Вона мене нагодувала, дуже жаліла. Сказала, що якщо будуть питати хто я, говори, що з сусіднього села. Я не була схожа на єврейку, носила білий платочок і їхній одяг. Так я знаходилася в цій сім'ї до травня 1944 року, до звільнення села і міста Умані. Після чого я приїхала в м. Умань шукати своїх рідних, хто залишився в живих. Я подякувала ту жінку Боюс Васелину Микмитівну за все хороше, що вона зробила для мене. Ми з чоловіком на всі свята до них і по цей день родаємося. Вона називала мене дочка Дунька.

Нажаль, вона померла в 1990 р. Я їздила на похорони, продовжую родатися з її дітьми, які живуть в селі Росошках – дочками Наталенко Юхимкою і Порошук Марфою.

Про все викладено вище і підтверджується їхніми підписами:

Порошук Марфа Юхимівна

Наталенко Юхимка Юхимівна

Справка Уманського міськвиконкому:

1. Голубченко Фріда Моїсеївна
2. Файнгольд Маня Марковна
3. Куцина Єва Григорівна

Які були присутні в Німеччині як свідки на судовому засіданні, де судили німця, який був в цьому таборі і знищував євреїв. Куцина Єва Григорівна живе в Ізраїлі.

Тальська Бузя Львівна.

Зараз живу в Філадельфії тел.673-07-71

Пам'ятний знак на місці розстрілу євреїв в Талалаївці, 2022 р.¹⁶

¹⁶ URL: <https://khrystynivka-myskrada.gov.ua/news/1643288499/>

Спогади Шафировича Еля Гершковича
Події, пов'язані з перебуванням у гетто у 1941-1944 р.р.
(оригінал, додаток 10)

Я, Шафирович Еля Гершкович, народився 27 лютого 1932 р. у м. Могилів-Подільський Вінницької області, Україна, в сім'ї робітника типографії, палітурника Шафировича Герша Елевича 1900 р. н. Моя мама Етя Мойсеївна 1904 р. н. – домогосподарка. Батьки мої були релігійні, читали і писали, молилися на івриті і ідиш. У 1938 р. у батьків народилась донька Есфір. До війни я перейшов у II-й клас середньої школи. 22 червня 1941 р. ми пішли ночувати до сестри мами Хані Вайсман на вул. Цюрупи, 10 (недалеко). На світанку фашисти бомбили місто. Бомба попала в наш будинок, 2-х поверховий на площі Леніна і зруйнувала його. Брат батька і його дружина Мілка – наші сусіди – загинули там. Але батько залишився живий, був поранений і контужений. За загальним станом здоров'я він призову не підлягав.

Нас прихистила у себе сім'я Вайсмана Лева Борисовича, 1904 р. н. і Хани Мойсеївни 1901 р. н. та їх синів Семена 1930 р. н. і Мойсея 1934 р. н., а також мами Еті і Хани, моєї бабусі Туби Мойсеївни Вайнтрауб 1884 р. н. в старому дерев'яно—глиняному будинку із 3-х кімнат з просторим подвір'ям, будівлями стаєнь і занедбаним садом. Всього нас було 9 чоловік. Дядько Лев працював уповноваженим із збору металобрухту в місті і районі. У його підпорядкуванні у дворі було 2-є коней і віз. Його знали в місті і сусідніх селах району. За станом здоров'я дядька Лева в армію не призвали.

Фронт стрімко наближався. Батьками було прийняте рішення евакуюватися на двох возах разом із третьою сім'єю друга Ісаака Шамиса із 4-х чоловік. Всього нас 13 чоловік виїхали в сонячний полудень. Але до півночі пішов сильний дощ. Ми заховалися в покинутому будинку в селі Гернівка. Вранці продовжили шлях. Опівдні проїжджали ґрунтовою дорогою, залитою дощем. Ліворуч – лісосмуга. Праворуч – за чагарниками і деревами – шосейна дорога. З гуркотом швидко наблизилась вантажівка. На капоті – червоне полотнище. Не відразу помітили на ньому свастику у білому колі. У кузові стояли євреї, дорослі чоловіки, жінки і діти. Для нас з речами і кіньми, вочевидь, місця не було. Німці зупинились на хвилину і поїхали далі. Машина зникла за пагорбком в 100 метрах приблизно. Чоловіки тут же повернули коней в посадку. Сліди повороту приховала вода в колії на дорозі. Поміж дерев ми не встигли від'їхати далеко. Та з дороги нас вже видно не було. Зупинились. Дали корм коням — торби на голови. І тут повернулася вантажівка. Крики: „Юде, ком хір!“ повторялись 3 рази. Ніякої відповіді. Коні не іржали. В сутінковий ліс німці не пішли. Машина поїхала. А ми дуже обережно попрямували путівцем. В місті нас вже зустріло гетто. Це були вулиці, прилеглі до базару. У тому числі і наша вул. Цюрупи. Ворота базару – зовнішній кордон гетто. Тобто на базарі можна було купувати, продавати, обмінюватися з селянами. Вихід із гетто загрожував негайною реальною смертю. Це був вересень 1941 року. Кожен день в окупації ми зустрічали і проводжали із страхом розстрілу на місті, угону в концтабір м. Печера („Мертва петля“), в очікуванні грабунків і насилля. Але наше місто в перші дні і місяці окупації масове знищення оминуло. Ми

дізналися не одразу, що віддані у „Трансністрію“ румунам, трохи менш злісним до євреїв, сприймаючим іноді і хабарі. Прокотилася хвиля епідемії висипного тифу. Від нього помер мій дядя Йосиф Вайнтрауб. Його дружину і 2-х дочок навесні 1942 року угнали в концтабір с. Печера. Більше ми їх не бачили ніколи. Події ці не забуваються ніколи, але їх болісно згадувати. В пам'яті жив один епізод. З першим снігом 1941 р. до сусідів Бараців (Цюрупи, 8) селяни із російського села Пилипи привезли родича Семена Гольцера, 16 років, сина вчителів із села Борівка (в 7-ми кілометрах). Німці разом з місцевими мешканцями зігнали 120 євреїв, примусили копати рів і розстріляли, перед цим зняли одяг. Мама встигла прошепотіти: „Падай!“ і штовхнула сина, накривши його собою в ямі. Вночі він, босий, у нижній білизні по морозу дістався в Пилипи. ... Він дожив до звільнення, пішов на фронт. Повернувся і поїхав на Урал, подалі від України. В Борівці євреї більше не оселяються.

Щоби не померти з голоду, необхідно було прогостуватися. Батько намагався переплітати сидури¹ євреям, з якими він підпільно молився в міньяні², та це була міцва³, а не робота.

Коней продали. Сім'я дядька Лева допомагала нам, якщо з'являлась можливість. Та жили ми потерпаючи від голоду. Від стресів і голоду у мене почався гастрит. Мучили болі в шлунку.

Дядя Лев намагався торгувати керосином, необхідним для освітлення, приготування їжі. У бувшого „знайомого“ поліцейського купив пів діжки. Тільки почав продавати, як з'явився „продавець“ із румуном капралом. Побив ледь не до смерті, забрав діжку. Ще одним виходом із зубожіння була невелика допомога селян, які приїздили на базар і залишалися ночувати.

Та грізною залишалась небезпека угону в с. Печера. І ймовірніше за все, нас продовжував берегти Всевишній.

Глибокою осінню 1941 р. після злив вийшов з берегів Дністер. Вода прибувала в сутінках щохвилини. Пішки з нашого подвір'я вже неможливо було піти. Сусід із будинку № 8 по вул. Цюрупи, кульгавий дядя Меїр Барац вивозив мене поперед себе на коні останнім. Недруг всадив ніж йому в лівий бік. Знайшов час для розправи — ззаду. На щастя рана виявилась неглибокою. Але ми дуже боялись подальших переслідувань. Нас мудро і хоробро захистив сусід — українець із будинку № 12 по вул. Цюрупи Павло Петрович Власюк. Дізнавшись про інцидент, зважився зустрітися наступного дня із кривдником. Про що вони розмовляли, мені невідомо. Але більше погроз і чіплянь не було. Вочевидь, мова йшла про те, що ми живемо не останній день, має сенс думати про майбутнє.

Родина Власюків — його дружина Олександра і діти Майя 7 років і Коля 4 роки — запам'ятались мені як молоді дядя Павлуша 1915 р. народження і тьотя Саша 1918 р. народження на все життя. В 1944 році в їх сім'ї було вже п'ятеро дітей. Їх будинок — в глибині подвір'я. В цьому ж подвір'ї, але при дорозі на вокзал знаходився флігель, де мешкав брат Павла Петровича Василь Петрович 1920 р. н. з дружиною Ольгою 1924 р. н.

Українцям і росіянам дозволялось і схвалювалось проживання в гетто. У Павла Петровича із Левом Вайсманом були довоєнні сусідські і ділові стосунки. Павло Петрович працював тоді водієм вантажівки. Він пішов

воювати. Але його частина попала в оточення. Поранений він повернувся додому, де залишався до 1944 року. В травні, після звільнення відразу пішов у СМЕРШ, звідки повернувся в той же день. Воювати не пішов. Ми припускали якесь спецзавдання. Подобиці мені невідомі. Брати Власюки та їх дружини були життєлюбними, добрими, але обережними і мужніми людьми.

Всі чотири роки окупації вони рятували нас від вірної смерті. Вони старались не ризикувати своїм життям на початку окупації. Великий сад Власюків не був відгороджений від саду Вайсмана. Нам було дозволено під час облав ховатися в ямі під горіхом. Її, завглибшки зросту людини прикривали низькі гілки. Та дуже скоро їм довелося ризикувати своїми дітьми і собою, ховаючи нас у дворових будівлях і домі під час раптових облав. Це вдавалося, поки був живий брат Василь Петрович. Учень машиніста паровозу, він на протягах захворів летючим ревматизмом, болі були мученицькі. Але іншої роботи не було. І він влаштувався поліцейським. Збираючись на облаву, він встигав своєчасно повідомити про неї брату, отже — і нам. Його флігель був ближче до вокзалу, звідки йшла облава і він у тому числі, ніж наші будинки. Група зупинялась у нього перекусити і випити. Ольга прибігала до Павла Петровича за самогонкою. Слово „облава“ встигало облетіти наші будинки. Єврейські сусідські сім'ї рятувались, хто куди зміг втекти із дому. В більшості — успішно. В дім і сад Власюків старших облава не ходила. Але обережний Павло Петрович і Олександра завжди могли відмовитись, що знали про наше перебування під горіхом в своєму саду. Самогонка і закуска укріплювали знайомство з поліцейськими і капралом-румуном, коротконогим товстуном-користолобцем, яким він запам'ятався мені.

Прикриття брата Василя Петровича Павло Петрович, вочевидь, не безпідставно вважав надійним, поки живий був Василь.

В 1942 році Василь Петрович Власюк часто і тяжко хворів. У нього не було ані грошей, ані ліків. Облава нагрянула осіннього дня на чолі з тим же капралом-румуном. Вони зайшли спочатку провідати Василя і застрягли у нього, пригощаючись. До Павла Петровича прибігла Ольга за самогонкою: „Облава!“ В саду опало листя, сховатися не виходило. І Павло Петрович показав нам на свої дворові будівлі, стайню. Маму, бабусю і сестру він заховав в домі на пічці. Капрал все ж прийшов в дім Павла. Горілки було замало. Він був зустрітий бутлем. Вони пішли знову із закускою до Василя. Цього разу обійшлося. Облава зайшла в наші домівки і подвір'я. Але ж нас там не було. Взяли із хати, що залишалось і приглянулось.

У 1943 році Василь Петрович Власюк помер. Ймовірно, хтось доповів про нашу можливість ховатися. Та про чергову облаву Павла Петровича попередили друзі Василя. Осінь. В саду не сховаєшся. І Павло Петрович знову наважився заховати нас, кого у дворі, а кого і в хаті. Тітці Хані Вайсман він звелів лягти в ліжку і застелив її ковдрами і подушками. Капрал зайшов в дім. Двоє поліцейських залишилися при вході. Висока постіль викликала підозру, і її негайно розворошили. У тьоті Хани зняли перстень і сережки. Із сараю я почув, як Павло крикнув Олександрі: „Не пускай сюди Лева!“ Він ховався в коморі поряд. Як я зрозумів пізніше, було скоєне насилля капралом. На цьому

він заспокоївся і пішов з поліцейськими без подальших пошуків. Про ці події при нас, дітях, ніхто із дорослих не говорив пізніше.

У березні 1944 р. німецько-фашистські обози панічно відступали через Могилів-Подільський до мосту на Дністрі. Він розташовувався в кілометрі від наших будинків. Вранці ми побачили на Озаринецькій горі черговий обоз. За пів години він наблизився до нашої вулиці. Ми втекли із дому і заховалися, де встигли. Озвірілі фашисти вбили все ж нашого сусіду Йосифа Садецького у нас на подвір'ї.

Вночі міст через Дністер було підірвано разом з обозами. А за день нас звільнили танки Червоної Армії.

Після війни наші сім'ї залишалися добрими сусідами. Мені було цікаво спостерігати, як ремонтує колеса, мотор автомашини Павло Петрович. Повага і любов до нього та Олександрі Власюк у мене залишилась назавжди.

У 1951 році я поїхав у Ленінград вчитися. Але сім'ї наші залишалися сусідами....

Окрім мене були врятовані від неминучої загибелі мої батьки і сестра, нині покійні: Шафирович Герш Елевич, Шафирович Етя Мойсеївна, Шафирович Есфір Гершевна. А також родина сестри моєї мами: Вайсман Хана Мойсеївна, Лев Борисович, двоюрідні брати Семен Левович і Мойсей Левович, моя бабуса по мамі Вайнтрауб Туба Мойсеївна.

Нині в живих залишилися тільки Вайсман Семен Левович, який мешкає з родиною і внуками в Чикаго, США і Вайсман Мойсей Левович, який мешкає з родиною і внуками у м. Штутгарт, Німеччина. Шафирович Герш Елевич

Вважаю за необхідне відмітити обставини мого пізнього звернення до Музею Яд Вашем. Щойно я дізнався про статус Праведника народів світу, то чергового приїзду до батьків запропонував Павлові Петровичу Власюку написати свої спогади і заяву. Однак він чистою класичною ідиш, якою він володів з юності, відповів мені напівжартома, але здебільшого серйозно: „Ейх вил нішт!“ я наполягав і пояснював про пільги і честь такого звання. У відповідь: „Ейх бейт дейх, ейб мейх нит ин варф мейн ништ!“ Я не зрозумів, чому. Він пояснив: „Ді зейст вус сит іт зейх арим инз!“ Моя ейфорія єврейської гордості змінилася усвідомленням, що він оберігає себе і сім'ю від косих поглядів антисемітів. Мовляв: „Кого і навіщо ти рятував?“

Не відразу звання Праведник народів світу почали надавати посмертно тим, хто цього заслужив.

На щастя і мудро процедура надання цього звання дещо спростилася.

У Могилеві-Подільському встановлений недавно пам'ятник Праведникам народів світу. На ньому записано 27 імен. Хочеться вірити, що на ньому з'явиться ще чотири імені наших рятівників. Це вже 60 років, що відійшли в історію. Але пам'ятник буде слугувати зміцненню дружби і взаєморозумінню євреїв, українців росіян та інших людей, причетних до спасіння. І євреї діаспори роблять все, що від них залежить, щоби згадати і не забути для нащадків ці імена і події.

12 вересня 2003 р.

¹ сидур (седур) — єврейський молитовник, що містить певний порядок щоденних молитов.

² міньян — в юдаїзмі, кворум з десяти дорослих чоловіків (старше 13 років, бар-міцва), необхідний для суспільного богослужіння і для ряду релігійних церемоній.

³ міцва — припис, заповідь в юдаїзмі. У побуті міцва — до всякого доброго діла, похвальний вчинок.

**Спогади в'язня нацистського концтабору Собібор
Вайспіра Аркадія Мойсейовича**

1. Вайспір Аркаді¹ Мойсейович народився в 1921 році в с. Б-кут Камшиндорфського району Херсонської обл. в кресьт'янській сім'ї. На іудизм він захопився в 1939 році десятилітню в Камшиндорфі. Родителі його були колхозниками. В початку 1938 року батько його репресирований як учасника сионістського збитий в початку 20-х років. Він був реабілітований в 1960 році.

В 1940 році він був призваний в армію. Служив в Волинській області і з першою зброєю війни уже учасником в боях. Після важкого ранення севернее Києва потрапив в плен в листопаді 1941г. В госпиталі військовополонених в г. Мюнхені пробув до лютого 1942г, звідки як єврей був переведений в Мюнхенський концтабір по ул. Широкій. В цьому концтаборі пробув до листопада 1943 року, коли був переведений в табір смерті Собібор в Польщі.

14 листопада 1943 року було совершено виступи узників в цьому таборі, активним учасником якого він був. Після виступу з табору воявав в партизанському об'єднанні ім. Фрунзе Брестського з'єднання командиром пулеметного взводу. Після з'єднання з армією в квітні 1944 року знаходився на фронті до кінця війни. Старший брат загинув на фронті, мати і сестричка загинув в Б-куті при масовому расстрілі титалий сім'ї німцями і поляками. Після демобілізації він армією закончив Запорізький індустріальний інститут. Працював в різних посадах об'єднанні міста укр. до 21 листопада заводу і начальником відділу.

Донецкого областного управления. С 1987 года - на пенсии. С 1994 года проживает в Киеве.

Мена-Вайсмантс Франц Самойловича.

Сотниковы: Михаил - врач и Вадим - инженер механик
~~Сотниковы~~ с семьей проживают в Киеве.

Рассказы о моем пребывании в лагере смерти Собибор и совершенно там восстании узников.

В оккупированном фашистами г. Минске на ул. Широкой немцами был создан концлагерь (арбайтлагерь).

В нем работали более 500 портных, сапожников, столяров, плотников, слесарей, кузнецов, принятых сюда из Минского гетто. Здесь же была и группа 150-200 военнопленных евреев. В этот лагерь они попали из центрального (лесного) лагеря советских военнопленных одноименные как евреи.

17 октября 1943 года все заключенные арбайтлагеря и принятые из гетто более 1000 человек были погружены в товарные вагоны. Узникам было обильно и их отправляют на работу в Германию. Трое суток состав двигался на запад с людьми замурованными в вагонах без хлеба и воды. На четвертый день 2000 человек (не считая тех кто захлебнулся и умер в пути) оказались не в Германии, а в Польше, в лагере смерти Собибор. Состав был полностью разрушен. Уцелела команда: столяр, плотник, кто хотел подняться к м. - два шлага вперед, 80 человек сделали эти два шлага. Это были в основном бывшие военнопленные, среди них был и я.

Нас обвели в один из барачков и разместили на нарах. Через несколько часов мы увидели базовое помещение в стороне от лагеря, примерно в полукилометре от базаров. Старые лагерники нам сказали: «Это горбы тела ваших товарищей по эшалоны»; обривленные в газовой камере. Из Собибора никто из евреев не возвращается. Так нам стала известна страшная правда: Лагерь смерти был расположен на большой площади в лесу рядом с полустанком Собибор западнее Буга. В лагере было 3 сектора. У каждого было определенное назначение.

В первом секторе находились типичные бараки, столовая, сапожная и портняжная мастерские, 2 офицерских дома.

Во втором секторе были склады и парикмахерская. Сюда приводили привезенных людей, их раздевали, женщины сжигали. Здесь люди оставляли одежду и все что им принадлежало. В третьем секторе стояло здание «баня». Это были газовые камеры для массового уничтожения постоянно прибывающих. Стрелок также и четвертый сектор так называемый кордлагерь.

Обратная команда из нашего эшалона была предназначена для строительства крупных складских помещений в этом секторе. Нам с первых дней стало ясно, что закончив строительство нам путь в газовые камеры. Было также ясно, что бежать обещано надо поскорее, хотя это почти невозможно. Мы знали что лагерь окружали 4 ряда колючей проволоки в свободной в 3 метра, за проволокой было минное поле, на входе

уши и кожно-вооруженная охрана.

Вскоре по прибытию в лагерь определилась группа, возглавляемая Александром Петерским, который взял на себя осуществление побега. В эту группу вошли кроме Александра Артоновича, Шлойма Лейтман, Борис Цибульский, Александр Шубаев, Аркадий Вайсмантер, Семен Мозуркевич и др. Неоспоримым лидером группы был Александр Петерский. Человек находчивый, реальный и внимательный доверил своим умом и внешним видом. С ним все советовались, к его слову прислушивались.

Сама понимал, что без помощи со стороны старых лагерников, близко знающих местные условия осуществить побег будет невозможно. Петерский и Лейтман связались с руководителем местной подпольной группы сотрудничавшим Леоном Фельдгендлером и стали готовить план восстания узников. Об этом плане был осведомлен очень узкий круг из бюро Кашкета.

План восстания состоял в следующем: 1. Люди работающие в мастерских готовили холодное оружие

2. В день восстания планировалось убить большинство немецких офицеров. 3. Захват оружейного склада.

4. Побег через ворота всех узников лагеря. Очень продуманно и четко были распределены роли участников боевой группы. Первым в портняжной мастерской был убит немецкий офицер Берг. Когда он начал кричать лундир, его топором ушил Сама Шубаев.

В сапожной мастерской один за другим Аркадий

Вайснатиром и Угудой Пертежом были убиты наг.
третьим сектором Тетунингу и нагальник охранял
лагерь Трейшуту. Цибулский со своей группой из
4-х человек во втором лагере убили 4-х гестаповцев
и перерезали телефонную связь. В этой лагерьской мастер-
ской Семен Мазуркевич убил гестаповца Вулфга.
Всего было убито 12 немецких офицеров.

В 5 часов како начал строить людей на бережную
проверку. Отдельно строились вооруженные отряды
у убитых немцев оружием, советские военнослужащие.

Они должны были напасть на оружейный склад, но
сильный огонь из автоматического оружия прегра-
дил им путь. Это стрельба оставившая в живых
несколько немцев во главе с наг. первого сектора
Френцелем. Когда стало ясно, что захватить ору-
жейный склад не удастся, Перерский командовал
вперед на ворота. Часть людей направилась на ворота
остальные резали проволоку ограждения напротив
офицерских домов (думали что напротив офицерских
домов поле не заминировано). Всего из лагеря выбра-
лось не менее 300 человек. Часть была убиты огнем
немецких офицеров и охраня лагерь, многие взорва-
лись на минном поле. Вырвавшиеся из лагеря раз-
бегались в разные стороны по всему лесу. Позже
вся наша боевая группа держалась вместе. Группа
из 9 человек куда входили Перерский, Вайснатир,
Мазуркевич, Цукевич, Шубаев, Вайнцен, Таборинский, *

Плотинский и Цибульский направились на северо-восток. Мы перешли Буг в Малоритском районе Белоруссии. Там же мы через несколько дней соединились с партизанами. Воевали в партизанских отрядах или Фрунзе и или Щорса Сталинской дружины Брестского соединения. 2 человека Александр Шубов и Борис Цибульский погибли в партизанском отряде. Партизанский отряд или Фрунзе, в Кобарях и восточной части Украины, а затем как тульский отряд в конце отряда 1944 года соединился с регулярной армией.

В отряде из нашей группы осталось 5 человек. Семён Мазуркевич и Михаил Ишков погибли в боях под Брестом. После войны в Союзе противами 7 бывших узников Собибора. Из них в настоящее время в отряде двое. Вайшпир в Киеве, Вайсман - в Рязани и Розенфельд - в Израиле. В 1990 году умер в Ростове руководитель восстания Александр Тосерский.

О Собиборе знают меньше чем о других лагерях смерти по той причине, что другие лагеря Третьей империи, Освенцим, Бельжиз действовали до конца 1944 года начало 1945 года, когда они прекратили существование благодаря Красной Советской армии, в то время когда лагерь смерти Собибор прекратил существование 19 октября 1943 года в результате успешного восстания узников. Особенностью этого восстания является то что оно произошло в глубоком зимнем периоде на расстоянии 1000 км от фронта, за более полутора лет до окончания войны.